

T.C.

KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRK İNANCI ŞAMANİZM'DE ATIN YERİ VE ÖNEMİ

Yasin Mehmet SAYLAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2024

©2024-Yasin Mehmet SAYLAM

T.C.
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRK İNANCI ŞAMANİZM'DE ATIN YERİ VE ÖNEMİ

THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE HORSE IN THE ANCIENT TURKISH
BELIED SHAMANISM

Hazırlayan
Yasin Mehmet SAYLAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

KIRŞEHİR-2024

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Yasin Mehmet SAYLAM tarafından hazırlanan “Eski Türk İnancı Şamanizm’de Atın Yeri ve Önemi” adlı tez çalışması 22/08/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

Üye.....(İmza)

Prof. Dr. Emin ÖZDEMİR

Üye.....(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Nilay AĞIRNASLI

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../20..

(İmza)

Prof. Dr. Cemalettin İPEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

26/08/2024

Yasin Mehmet SAYLAM

ÖZET

ESKİ TÜRK İNANCI ŞAMANİZM'DE ATIN YERİ VE ÖNEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Yasin Mehmet SAYLAM

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

2024-(X+ 114)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

Prof. Dr. Emin ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Nilay AĞIRNASLI

Dünya'da ata binen ve onu ehlileştiren ilk ulus Türklerdir. Ulusal Türk tarihinde at, murat olarak görülmüştür. Her Türk ata karşı ilgi, güven ve sevgi beslemiştir. Onu kendinden kabul edip kutsal görmüştür. Türk kültür ve tarihinde devletler at üstünde kurulup, yönetiliyordu. Bu çerçevede ordu, sosyal hayat, iktisat, din, sanat, müzik, edebiyat alanlarında ata ayrı bir yer verilmiştir. Bozkır yaşamının vazgeçilmez ögesi, yenilmez orduların savaş aracı olan at, Türklerin geniş coğrafyalara yayılmasında büyük rol oynamıştır. Atın yalnız çevikliği ve hızından değil, kemiklerinden, etinden/sütünden de faydalanılmıştır. Türkler din tercihi konusunda zengin bir geçmişe sahiptir. Hiçbir dine ne koyu taraftar olmuş ne de karşıtlık yapmışlardır. Türklerin milli dini en eski devirlerden beri varlığını koruyan Gök-Tanrı olmasına rağmen kaynak eksikliği ve araştırmacıların farklı yorumları nedeniyle Şamanizm olduğu algısı yaratılmıştır. Nitekim günümüzde de hala Şamanizm'in bir din olup olmadığı ile tartışmaları devam etse de bizim görüşümüze göre bir dinden ziyade Türklerin kendine has geleneksel inancı denebilir. İslamiyet öncesi Türk kültüründe ölümler çoğu zaman hayatlarına yön veren öğelerle gömülüyordu. Türk kurganlarından çıkarılan at gömüleri, at iskeletleri, koşum takımları ata verilen önemin bir işaretidir. Bu çalışmada genelde Şamanizm inancı ayrıntılarıyla açıklandıktan sonra Şamanizm inancındaki atın yeri ve önemi incelenerek bulduğumuz bilgiler yorum çerçevesinde aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: At, Gök-Tanrı, Kurban, Şamanizm, Türk.

ABSTRACT

M.Sc.Thesis

Preparer: Yasin Mehmet SAYLAM

Advisor: Asst. Prof. Dr. İlker TÜRKMEN

2024- (X+114)

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

History Department

Jury

Asst. Prof. Dr. İlker TÜRKMEN

Prof. Dr. Emin ÖZDEMİR

Asst. Prof. Dr. Nilay AĞIRNASLI

The Turks are the first nation in the world to ride a horse and tame it. In the national Turkish history, the horse was seen as murat. Every Turk has nurtured interest, trust and love towards the horse. He accepted him from himself and considered him holy. In Turkish culture and history, states were established and ruled on horses. Within this framework, a separate place has been given to the ancestor in the fields of army, social life, economics, religion, art, music, literature. The horse, an indispensable element of steppe life and the fighting tool of invincible armies, played a major role in spreading the Turks to wide geographies. Not only the agility and speed of the horse were taken advantage of, but also its bones, meat/milk. Turks have a rich history of religious preference. They have neither been firm supporters of any religion nor have they made any opposition to it. Although the national religion of the Turks is the Gok Tengri which has been in existence since the earliest times, the perception that it is Shamanism has been created due to lack of resources and different interpretations of researchers. As a matter of fact, although there are still discussions about whether Shamanism is a religion or not, in our opinion, it can be called a unique traditional belief of the Turks rather than a religion. In pre-Islamic Turkish culture, the dead were often buried with items that guided their lives. Horse burials, horse skeletons, harnesses recovered from Turkish kurgans are a sign of the importance given to the horse. In this study, after explaining the Shamanism belief in general in detail, the place and importance of the horse in the Shamanism belief were examined and the information we found was conveyed within the framework of interpretation.

Keywords: Horse, Gok Tengri, Victim, Shamanism, Turkish.

ÖNSÖZ

Türklerin konar-göçer yaşam tarzı tarihsel akış içerisinde sosyal ve dini yaşamlarını her türlü yönden derinlemesine etkilemiştir. Özellikle göçebe yaşam tarzını benimsemiş olan Türkler için atı evcilleştirmek ve ondan yararlanmak zaruri bir ihtiyaç haline gelmiştir. Çünkü atın Türkler tarafından evcilleştirilmesi tüm dünya tarihi için bir dönüm noktası olduğu kadar Türklerin geniş saha ve farklı coğrafyalara yayılmasını sağlayarak bir hâkimiyet faktörü olarak büyük devletler kurmuşlardır. Tabi ki Türkler ata her yönüyle hâkim olmalarının yanında attan ilham alarak ondan etkilenip ona saygı göstermeyi de ihmal etmemişlerdir. Eski Türkler bozkır hayat tarzları ve göçebe hareketlerinden dolayı farklı kültürlerle temas etmeleri sonucunda Şamanizm inancının etkisine girmeye başlamıştır. Ne yazık ki göçebe yaşamını benimsemiş Türkler yazılı bir eseri günümüze ulaşmamıştır. Doğrudan Şamanizm üzerine yazılan kaynakların sınırlı olması bu konuda araştırma yapan araştırmacıları zor duruma sokmaktadır. Nitekim batılı Türkologlar Şamanizm hakkında araştırmalar yapmışlar ve eserler yazmışlardır. Fakat özellikle Rus tarihçi ve Türkologların bir kısmı Türklerin Şamanizm inancını araştırmasının yanında Türkleri asimile etmeye çalışarak Şamanizm inancını taraflı bir bakış açısıyla ele alıp onları etkilemeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada emeğini ve zamanını esirgemeyen, bilgi birikimiyle eksiklerimi görmeme yardımcı olan yeri geldiğinde açıkça fikirlerini söyleyen aynı zamanda hayatımdaki bazı kararları almama yardımcı olan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN'e ve kız arkadaşım Merve ATALAY'a sonsuz teşekkür ederim.

En anlamlı teşekkürü aileme ayırıyorum. Desteklerini esirgemeyen maddi ve manevi her yönden hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan yaşamım boyunca her türlü zorlukta yanımda olan annem Memnune SAYLAM'a ve kız kardeşim Beyza SAYLAM'a teşekkür ederim. Bu çalışmayı vefat eden babam Ahmet SAYLAM'a ithaf ediyorum. Bünyesinde çalışmaktan kıvanç duyduğum Jandarma Genel Komutanlığı'na da sonsuz şükranlarımı sunarım.

Yasin Mehmet SAYLAM

Kırşehir-2024

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I.....	5
1. TÜRK KÜLTÜRÜ VE AT.....	5
1.1. Bozkır- Türk Kültüründe At	5
1.1.1. Atın Evcilleştirilmesi	13
1.1.2. Ordu	14
1.1.3. Ticaret Ekonomi	23
1.1.4. Eğlence/ Spor.....	25
1.1.5. Beslenme.....	27
1.1.6. Ulaşım.....	28
1.1.7. Kurban	28
1.1.8. Hediyeleşmede At.....	30
1.1.9. Don (Paça/Gorm) Renklerine Göre At Adları ve Cinsleri.....	31
1.1.10. Atasözü ve Deyimlerde At.....	34
BÖLÜM II	36
2. TÜRK DİNLERİ VE ŞAMANİZM.....	36
2. 1. Gök-Tanrı (Kök Tengri) Dini	38
2.2. Şamanizm	41

2.3. Budizm / Tibet Lamaizmi	41
2.4. Maniheizm	42
2.5. Mecusilik / Zerdüştilik.....	44
2.6. Hıristiyanlık	44
2.7. Musevilik/Yahudilik	46
2.8. İslamiyet	47
2.9. İslam Dini ile Birlikte Yaşayan Eski Türk Adetleri	52
BÖLÜM III.....	55
3. ŞAMANİZM'DE HAYVAN FİĞÜRLERİ : AT.....	55
3.1. Şamanizm Nedir?.....	55
3.2. Şamanizm Bir Din Midir?	55
3.3. Şaman Sözcüğünün Tanımı / Şaman kimdir?.....	62
3.4. Ak ve Kara Şamanlar.....	66
3.5. Şaman Davulundaki Simgelerin At ile İlişkisi	67
3.6. Şamanların Yardımcı Ruhlarından Olan Atın Yeri ve Önemi.....	69
3.7. At Kurban Etme Merasimi.....	71
3.8. Şamanizm'de Kartalın Ölümü Üzerine Atın Kurban Edilmesi	80
3.9. Şamanizm Merasimlerinde Kımız	82
SONUÇ	85
KAYNAKÇA.....	90
EKLER	99
ÖZGEÇMİŞ	116

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

Hük. Yıl.: Hükümdarlık Yılları

İA.: İslam Ansiklopedisi

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

Not.: Notlandıran

s.: Sayfa

S.: Sayı

ss.: Sayfa sayısı

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Yay.: Yayınları

yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Türklerin bilinen en eski dönemlerinden beri güçlü ve hareketli bir ulus olduğu, Türkistan (Orta Asya) merkezli olmak üzere, doğuda Mançurya, Çin, Kore ve batıda Orta Avrupa içlerine kadar olan geniş sahaya yayıldıkları görülür. Bu geniş saha içine Anadolu, Kuzey Afrika, Arap Yarımadası'nın bir kısmını ve Kuzey Hindistan'ı alır. Binlerce yıldır varlığı süre gelen Türk Tarihi; devlet teşkilatlanması, göçleri, siyasi birlikleri, ekonomik rolleri ve zengin kültürüyle dünya tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Hayatın hızlı aktığı ve çetin olduğu Türkistan topraklarında M.Ö 3000'lerde başlayan Türk Tarihi ve Kültürü incelendiği zaman atın çok temel bir unsur olmasıyla karşılaşırız. Türkler kutsal saydıkları ve yoldaş olarak gördükleri atı savaşta, avcılıkta, ulaşım, beslenme, haberleşme, ticaret, kurban, hediyeleşme, sanat, spor/eğlence amaçlı kullanmışlardır. Hayatlarının hemen her alanında ihtiyaç duydukları bu güzel hayvan olmadan eski Türk Tarihini ve Kültürünü anlamak zor olacaktır. At hızı, gücü, çevik ve dayanıklı olmasıyla binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Türkistan bozkırlarında Afanesyevo kültürü ile izleri görülmeye başlayan ve yaygın olarak Andronovo kültür bölgesinde denk gelinen *“atl-göçebe kültür”* doğmuştur. Bozkır Kültürü'nde atçılıkla uğraşan toplum hızlı hareket, teşkilatlanma ve güçlü bir disiplin yetisi kazanmaktadır. Ata hükmeden ulus, ata hükmedemeyenler karşısında üstünlüğünü korumaktaydı.

M.Ö 2500-1700 yılları arasında Kuzey Kazakistan bozkırlarında atın evcilleştirilmesi ile hız düşüncesinin meydana gelmesi ve insanlık tarihi için belki de en çığır açıcı maden olan demirin işlenmesiyle madenciliğin başlatılması Türklerin insanlık medeniyetine yapmış oldukları katkılarıdır. Türk Tarih ve Kültüründe genel anlamda konar-göçer hayat tarzının ön planda oluşu aynı zamanda iklim ve coğrafi şartlar gereği tarım faaliyetleri yerine hayvancılığın daha ön planda olması, evcilleştirilen hayvanların sosyo-ekonomik hayatın bir parçası haline gelmesine olanak sağlamıştır.

Türk ulusunun siyasi, iktisadi ve sosyal hayatında at çoğunlukla merkezde olmuştur. Şehircilik veya sosyal hayat, inanış, devlet teşkilatlanması ve töresi ile üç ana coğrafi kuşakta yaşayan Türklerin tarihi zaman zaman bozkır-atlı-konar göçebe olarak bazen ormanlarda, çöllerde hayat alanı bulmuştur. Macar Ovalarından Mançurya 'ya kadar olan geniş sahada sürekliliği olan ve açık bir şekilde M.Ö 2700'lerden (arkeolojik olarak M.Ö 3000) günümüze kadar takip edebildiğimiz büyük bir zenginlik içinde varlıklarını

sürmektedir. Bozkırlar kaynakların dar olduğu alanlardır ve bu zor şartlarda ayakta kalarak günümüze gelmişlerdir. Burada şu soruyu sormak gereklidir. Hayat şartlarının zor olduğu bozkırlarda insanlar nasıl yaşardı? Burada şartlara uymak önemliydi. İnsanla bütünleşen, vefalı ve destanlarda yer verilen at Türklerin yoldaşı konumundaydı. At olmadan beslenemez, göç edemez, savaşta üstünlük sağlayamazlardı. Siyasi tarihin en önemli parçası belki de alt yapısı olarak görebileceğimiz kültür tarihini daha iyi anlayabilmek adına çalışmamızda geniş bir yer verdik. Türkler, hayvanlara değer vererek onları sadece tarım, ulaşım ya da savaş gibi alanlarda kullanmak dışında günlük hayatlarının bir parçası olarak görmüştür. Verilen bu değer Türk toplumunun kültür, yaşam tarzı ve dinleri hakkında bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. Bu nedenledir ki çalışmamız kapsamında kutsal görülüp yoldaş gözüyle bakılan at hayvanı geniş çaplı ele alınmış ve incelenmiştir. Konu itibarıyla Türk Tarih ve Kültüründe ön plana çıkan ve Türklerin sosyal hayatının yanı sıra din konusunda da etki eden at motifini ele alacağız. Burada at hayvanının kutsal görüldüğünü, kurban sunumlarında kullanılan en değerli hayvan olmasına rağmen hiçbir zaman tapılmadığını söylemek yerinde olacaktır. Türkler; atlarını, yurtlarını ve eşlerini kutsal sayarak onların uğur getireceğine inanırlardı. (At kudümü, yurt kudümü, avrat kudümü). Türk Tarihi ve Kültürü kaynaklarını, arkeolojik buluntular ile bilgileri ve destanları incelemeye alarak tespitlerde bulunmaya çalışacağız. Çalışmamızda at hayvanını sadece geçmişte değil, tüm Türk Tarihi boyunca geçmişten günümüze kadar taşıdığı anlamlar araştırılmıştır.

Bozkır insanları dini hoşgörülerini yüksek ve karşılaştıkları hiçbir dine karşı tutucu tavırda olmaktan uzaktı. Çevrelerinden etkilenecek çoğu zaman siyasi çıkarlar doğrultusunda yeni dinlere eğilim göstermişlerdir. Maniheizm, Budizm, Musevilik, Hristiyanlık ve en nihayetinde İslam Dinini kabul ettiklerini görmekteyiz. Günümüzde dahi Musevi ve Hristiyan olan Türk kökenli topluluklar varlıklarını sürdürmektedir. Çok geniş sahaya yayılan Türkler ve din seçimleri için genelleme yapmak doğru olmayacaktır. Bölgeden bölgeye hatta kabileden kabileye değişen inançlara rastlamak mümkündür. Türk kültüründe töre eşittir kağan algısından dolayı kağanın inandığı din genel anlamda tüm toplumun dini gibi görülse de bu düşünce yanlıştır.

Yanlış bir algı olarak Sibirya'daki Şamanizm'in, Türklerin eski dini olduğu düşüncesi günümüzde yaygındır. Şamanizm bir din olmaktan ziyade bir inanç sistemidir. Sibirya bölgesine 1600'lü yıllardan sonra hızla yayılan Tibet Lamaizm'i sonrası Şamanizm içerisinde Budizm'den çok fazla etki almıştır. Sibirya dışında Altay halk inanışları ya da

Tuvalar dâhil inanışlara bakıldığı zaman birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Şamanizm’de eski Türk dini olan Kök Tengri (ya da Türkiye Türkçesi ile Gök-Tanrı) izleri vardır. Yukarıda/ gökte soyut bir Tanrı kavramı ve varlığı ile doğanın dost aynı zamanda kutsal görülmesi Gök- Tanrı inancının belirgin özelliklerindendir.

Birinci Bölümde *Türk Kültürü ve At* başlığı altında, Türk Tarihi ve Kültüründe çeşitli alanlarda atın evcilleştirilmesi, atın kullanım alanları ve attan yararlanma gibi konular üzerinde durulmuştur. İkinci Bölümde *Türk Dinleri ve Şamanizm* adlı başlık ile Türklerin kabul etmiş bulundukları çeşitli dinlerden bahsedilerek hayatlarında ve kültürlerinde bu yeni dinlerin ne gibi değişiklikler yarattığı irdelenmiştir. Üçüncü Bölümde ise *Şamanizm’de Hayvan Figürleri: At* başlığından da anlaşıldığı üzere çalışma konumuz olan konu incelenmiştir. Alt başlıklar halinde detaylı bilgiler verilmiştir.

Biz bu çalışmamızda Şamanizm ve At hakkında ayrı ayrı yapılan araştırmalar ile birlikte çalışmalar neticesinde yeni bir bakış açısıyla değerlendirmeye çalışacağız. Bununla birlikte özellikle Şamanizm ve at üzerine yazılmış tezler incelenecek ve geniş bir literatür taraması yapıldıktan sonra “Eski Türk İnancı Şamanizm’de Atın Yeri ve Önemi” ni açıklamaya çalışılacaktır.

Bu çalışmanın inceleme alanı ise, nitel bir araştırma türünde olup nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yorumlamaya dayalı bir araştırma türüdür, araştırmacıların deneyimleri ve süreklilikleri içinde gelişen çalışmaları kapsamaktadır. Yine nitel araştırma gözlem, görüşme ve doküman inceleme gibi nitel veri toplama yöntemlerini barındıran, olay ve algıların doğal ortamında gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konarak sürecin izlendiği araştırma türü olarak söylenebilir.

Bu çalışmada var olan kaynaklar incelenmiş Türk Tarihi ve Kültürüne ait bilgilerle sınırlandırmalar yapılmış aynı zamanda Türk eserlerinde genellikle en çok adı geçen at hayvanına yer verilmiştir.

Tez konusu olarak Eski Türk İnancı Şamanizm’de Atın Yeri ve Önemi seçilmesindeki en önemli neden, Türk tarih araştırmalarında ve bu sahada görülen boşluk olmuştur. Hazırlanan bu tez çalışması; konunun önemine, söz konusu etkilerin ana çerçevesine ve kullanılan kaynaklara dikkat çekerek, bu alanda çalışacak araştırmacılara faydalı bir çalışma ortaya koymaktır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı genel anlamda Türk Tarihi ve Kültürü'nde kutsal görülen at hayvanını incelemek ve analiz etmektir. Bu çalışmadaki amaç yaşamlarının hemen her yerinde hayatlarının bir parçası olarak kabul ettikleri atı ortaya koymaktır.

Araştırmanın önemi; Türk Tarih ve Kültüründe atın yerine ve önemine değinildi. Yoldaş sayılan ve kutsal görülen bu güzel hayvanın evcilleştirilmesinden başlayarak orduda, ticarete özellikle ekonomide tuttuğu yer, eğlencelerde ayrıca spor alanında kullanılması, beslenme, ulaşım, kurban sunumları gibi alt başlıklarda analiz edildi. Türk tarih ve Kültüründe önemli bir yeri olan at hayvanı günümüzde de önemini korumaya devam ederken birçok akademik çalışmaya konu olmuştur.

Eski Türk İnancı Şamanizm'de Atın Yeri ve Önemi tez konusu olarak seçerek Türk tarihine bütüncül bir bakış açısı sağlanması amaçlanmıştır. Konunun anlaşılabilirliğini için var olan bilgileri gün yüzüne çıkararak çalışma alanına katkı sağlamayı amaçlıyoruz.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel bir çalışmadır. Araştırmamızda konumuz incelenirken objektif bir bakış açısıyla bulmuş olduğumuz ana kaynakların incelenmesinin yanında bulduğumuz bilgilerin tutarlılığı diğer kaynaklarla karşılaştırılarak teyit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmanın önemi ve amacı başlığı altındaki sunmuş olduğumuz ana ve alt başlıklar halinde tezin içerik kısmını oluşturmaktadır.

Araştırmamızda öncelikle literatür taraması yapıldıktan sonra ana kaynakların incelenmesi yer almıştır. Bu eserler hakkında yapılan bağımsız çalışmalar da incelenmiştir. Yine konumuzla ilgili yazılmış olan tezler, makaleler, bilimsel yazılar incelendi, bu kişilerin konumuzla ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler ele alınarak eleştirisel bir bakış açısıyla incelenmiştir.

BÖLÜM I

1. TÜRK KÜLTÜRÜ VE AT

1.1. Bozkır- Türk Kültüründe At

M.Ö 3000’lerde başlayan Türk Tarihi ve Kültürü incelendiği zaman atın çok temel bir öge olmasıyla karşılaşırız. Türkler, hayatın hızlı aktığı ve yaşamın çetin olduğu bozkırlarda hayatta kalmak ve tutunmak için ata binmek zorundaydı. Türkler atı savaşta, avcılıkta, ulaşımında, beslenmede, haberleşmede, ticarete, kurbanda, hediyeleşmede, sanatta, sporda/eğlencede amaçlı kullanmıştır. Hayatlarının hemen her alanında ihtiyaç duyulan bu güzel hayvan olmadan eski Türk Tarihini ve Kültürünü anlamak zor olacaktır.

Eski Türk topluluklarının ırmak ve göl gibi su kaynakları ve yaylak-kışlak sistemine göre düzenlenmiş bir hayat tarzları vardı.¹ Sürüler yaz-kış sürekli ova ve sulak alanlarda otlatılmalıydı. Sürülerin atlı çobanlar tarafından yerleri değiştiriliyor ve zaman zaman kontrol ediliyordu.² Türkler mevsime bağlı göçlerin yanı sıra hayvan sayısı, nüfus artışı ya da siyasi baskılar sonucu suyun ve otun bol olduğu bölgelere göç etmek durumunda kalmışlardı. Bu durumda uzun mesafeli göçleri mümkün kılan öge at ve araba olmuştur. At hızlı, güçlü, çevik ve dayanıklı olduğu için binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Türkistan (Orta Asya)³ bozkırlarında Afanesyevo Kültürü ile izleri görülmeye başlayan ve yaygın olarak Andronovo Kültür bölgesinde denk gelinen “*atlı-göçebe kültür*” doğmuştur.⁴ Bozkır Kültürü⁵’nde atçılıkla uğraşan toplum hızlı hareket, teşkilatlanma ve güçlü bir disiplin yetisi kazanmaktadır.

Bozkır Kültürü olarak ifade edilen kültür tipi, İ. Zichy tarafından ortaya atılan *atlı göçebelikten* ibaret olup, merkezine atı, at yetiştiriciliğini ve çobanlığı almaktadır. Bu genel anlamda hayvancılık üzerine kurulan kültür için en elverişli saha Karadeniz’in

¹ Ahmet Taşağıl, “Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi’ne*, Ed. Ahmet Taşağıl- Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 161.

² Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, Kültür Yayınları, Ankara, 2010, s.151.

³ Yazılı kaynaklara göre Türkistan; doğuda, Çin; batıda, Karadeniz ve güneyde Horasan’a kadar uzanan geniş bölge. Türkistan adlandırması öncelikle etno-coğrafik iken Karadeniz’den Çin seddine kadar uzanan topraklar, Türk kabilelerinin topraklarıdır. Bu adlandırma Türkistan adının coğrafi olarak en geniş kapsamını ifade eder. Bereket Bakıtcıanlı KARIBAYEV, “Türkistan Şehri ve Türkistan Bölgesinin Kazak Hanlığı İçin Önemi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s.51.

⁴ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s.76.

⁵ Özellikle İslam öncesi Türklerin yaşadıkları coğrafyayı betimleyen bozkır sözcüğü tarihi- coğrafi bütünlük gösteren, Avrupa’nın doğu, Asya’nın orta-kuzey kısımlarını kapsayarak kendine has yaşam tarzıyla göze çarpar. Güneyinde doğal sınırı Pamir ve Hindikuş dağları, batıda Tuna Irmağı, kuzeyde Sibirya ve doğuda Mançurya ile çevrilidir. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2016, s. 24.

Kuzeyi ile Kuzey Türkistan arasındaki geniş bölgedir.⁶ Bizim bu çalışmada özellikle dikkat ettiğimiz nokta Bozkır Kültürü dendiği zaman burada yalnızca Türkleri kastetmemektir. Çok geniş bir terim ve sahaya yayılmış olan Bozkır Kültürü bünyesinde Türklerden hariç Moğol ve Mançu kavimlerini de barındırmaktadır. Bu düşünceyi göz önünde tutarak özellikle Bozkır-Türk Kültürü olarak belirtip, bu kültür dairesinin yalnızca atlı göçebelikten ibaret olmadığını da özellikle belirtmekte fayda vardır. Kadim Türk Tarihi ve Kültürü yalnız atçılığa ve çobancılığa sıkıştırılıp basit görülecek bir müessese değildir. At her türlü başlık altında çok önemli bir yer tutmaktadır. Atın yanında koyun, keçi, sığır, deve, yak, geyik gibi hayvanlardan yararlanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte Türklerin hayvancılığı atla sınırlandırılmamalıdır. Ayrıca burada Türklerin var olma nedeni yalnız göçebelik değildir. Coğrafi ve iklim şartları el verdikçe tarım yapmışlar, ticaret yollarını ellerinde tutup ticaret akışına yön vermişlerdir. Sanat ve işçilik alanında özellikle demircilik ile altın işlemede kendilerine has estetik üslupları göze çarpar. 1969 yılında yapılan meşhur kazılarda M.Ö V.-IV. yüzyıla ait Esik Kurganı'ndan çıkarılan *Altın Elbiseli Adam* ve *Kaplan Kafası* bu konuda iyi bir örnek olacaktır. Türk ulusunun kendine has ve ileri seviyedeki kültürü, uygarlık tarihi boyunca son derece zevkli bir estetikle günümüze kadar süregelmiştir.

Noin-Ula buluntuları, Pazırık ve Esik Kurganlarından çıkarılan kemer tokaları, kılıç-hançer kabzası, at takımları, süs eşyaları önemli taşınabilir malzemelerin üstüne işlenen farklı hayvan motifleri “hayvan üslubu” denen sanat türüdür. Hayvan motiflerinin bu denli yoğun işlenmiş olması bu dönemde doğa güçlerine olan inançtan ileri gelmektedir.⁷ Pazırık Kurganı'nda çok miktarda donmuş at cesetleri bulunmuştur. Ayrıca yine Pazırık Kurganı'nda çok sayıda eyer de görülmektedir. Etrafından kordonların sarktığı ve püsküllerle süslenmiş bu eyerlerin yüzü bolca hayvan motifleriyle doldurulmuştur. Bronz ve ağaçtan yapılma gemler, deriden imal edilmiş kırbaç, at, geyik maskelerinin yanı sıra bir tane de kaplan maskesi çıkarılmıştır. At ve geyik maskeleri Pazırık'tan çıkan en karakteristik eserler içindedir.⁸ Bulgar ve Biler şehir kazılarında İdil-Bulgarlarına ait demirden işlenmiş birçok at koşum takım parçaları bulunmuştur. Ayrıca tunçtan yapılmış at, koç ve köpek başlı anahtarlar rastlanmıştır. Ulu Tarhan, Tankeyev ve Tetüş gibi İdil-Bulgarlarına ait kurganlarda fazla sayıdaki demir ile çeşitli madenlerden imal süs eşyaları,

⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s.208.

⁷ Yıldız Deveci Bozkuş, “İslamiyet Öncesi Dönemin Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:24, Sayı: 1, 2022, s. 346.

⁸ Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.65-66.

kıyafet, at koşum takımları, silahlar bulunmuştur.⁹

Türkçe ‘korumak’ yükleminden gelen kurgan/ korugan, Türk ölüm ve mezar geleneğinin en belirgin örneğidir.¹⁰ Ölü, kurgana konduktan sonra atın dizginleri eline verilerek “atını al!” denir ve atı öldürülürdü. Eyer takımıyla birlikte atı gömdükten sonra ölünün ailesine düğmelerini söküp verirlerdi.¹¹ Yapılan bu defin geleneğinde ölünün eşyaları, atı ve silahlarıyla gömülmesi, gömülen eşyalara yüklenen kutsiyeti göstermektedir.¹² Ölümden sonra da hayatın devam ettiği inancıyla kurganlara büyük önem verilmiştir. Bu inanç ve düşünceyle hareket ederek kurganlara ölünün öteki hayatında ihtiyacı olabilecek malzemeler konmuştur. Kişinin hayattayken yoldaşı olan atın öldükten sonra da yanına gömülmesi aralarındaki bağı göstermektedir.

Türk tarih ve kültüründe öne çıkan at bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır. At birçok dönemde Türk’ün kanadı sayılmış, günlük hayatta birçok işin görülmesinde bozkır kültürünün en önemli ögesi konumu olarak görülmüştür. Bozkır-Türk Kültürü at üzerinde kurulmuştu ama temel unsuru sadece at değildi. Atın yanında çok ileri seviyeye geldikleri demir de vardı. At ve demirin bu muhteşem kültürün iki temel ögesi olduğunu unutmamak gerekir.¹³ İnsanlık tarihi için yeni bir çağın açılmasında başlangıç olan madenlerden demirin varlığı eski Türk yurdunda fark edilerek işlenmiştir. Kurganlardan çıkarılan malzemeler Orta Asya’da demir işçiliğinin M.Ö. 2000 yılının başlarında rast geldiğini ortaya koymaktadır. Türklerin geniş alanlarda hüküm sürmeleri, atın hız bakımından sağladığı üstünlüğün yanında demirin alet ve silah olarak büyük bir ustalıkla kullanılması da etkilidir.¹⁴ Yüzyıllar boyunca hem at hem de demir madeninin işlenmesi ve sağlamlığı Türkleri daima ön planda tutulmuştur.

Demir ve demir işleme Türk kültürünün en önemli motiflerinden birisidir.¹⁵ Altaylar ve Yenisey bölgeleri demir ile birlikte demircilik sanatının ilk olmakla birlikte en önemli merkezidir. Demirin dünyaya bu bölgelerden yayıldığı düşünülmektedir.¹⁶

⁹ Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.304-306.

¹⁰ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2022, s.78.

¹¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s. 187.

¹² Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.374.

¹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.206.

¹⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.217.

¹⁵ Ahmet Taşağıl, “Kadim Türklerin Serüveni”, *Türklerin Serüveni: Metehan’dan Attila’ya Fatih’ten Atatürk’e*, Haz. Cansu Canan Özgen, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s.17. KAYNAKÇADA 14. BASIM

¹⁶ Abdülkadir Yuvalı- Erhan Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, Kömen Yayınları, Konya, 2019, s.295.

Demircilik günlük hayatta ve askeri alanda öyle önemli bir yer tutuyordu ki tarihsel-destansal kaynaklarda dahi bu maden kutsal görünüyordu.¹⁷ Yaratılış, Türeyiş ve Ergenekon Destanlarından demirle ilgili kullanılan ifadelerin Türklerin demire atfettikleri kutsiyeti göstermektedir.¹⁸ Altaylarda demirin yüzeye yakın olması burada önemlidir. Demir kolayca çıkarılıyor ve büyük bir ustalıkla işleniyordu. Hunlar ve Gök-Türkler, kendi dönemlerinde demircilik alanında çok ileri düzeyde olup kendi silahlarını kendileri yapıyorlardı. Buradan anlaşılacağı üzere Türkler hayvancılık, tarım ve ticaretin yanı sıra madencilikle de yakından ilgileniyorlardı.

At, Bozkır Kültürü'nün temeli olsa da bu kültüre sonradan girmiş maddi bir yardımcıdır ve göçebe insanların hayatında ilk planda görülmemektedir. Yerleşik insan kültürlerinde at tek başına çok da önemli bir rol oynamamıştır.¹⁹ Hayvancılık yerleşik olmaktan çok göçebeliği gerektirmektedir. Bozkırlar ot bakımından sürekli yeşil olmamakla birlikte mevsimlidir. Mevsimlik otlar hayvan yetiştiricisi olan insanları göçebe olmaya zorluyordu.²⁰ Bozkır kültürünün ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve yayılmasında savaş atı temel ögedir. Türkler atlı göçebe kültürün öncüsü ve en güçlü temsilcisi olmalarıyla kendi öz kültürlerini oluşturmuşlardır.²¹ Çadırların önünde her zaman koşumlu iki at bulunuyordu. Bu vaziyet konar-göçer hayat biçimini devam ettiren tüm Türklerde aynen devam etmiştir.²² Bozkırlar yabani atların beslenmesi ve yaşaması için uygun ortamlardır.

Türk yüksek devlet mahkemesi olan *Yargu*, Türk Töresini ve örfi kanunlarını uygulamaktaydı. Belli başlı cari cezai hükümler arasında bağlı bulunan atı çalmanın cezası idamdı. Ayrıca yine at ve koyun çalanlar çaldığı miktarın on katından fazlasını ödemeye mahkûm ediliyordu.²³ Kaşgarlı Mahmut'un ifadesiyle "*At Türk'ün kanadıdır.*"²⁴ Bozkır yaşamında atın oynadığı askeri, sosyal ve ekonomik rol gereği bu uçsuz bucaksız arazide yaşayan Türkleri atsız düşünmek mümkün değildir. Kahramanlar/ yiğitler ve at ilişkisi öyle bir boyuttaydı ki İskitlerden beri görülen ve Hunların devam ettirdiği defnetme

¹⁷ Osman Turan, *Kunlar ve Eski Türkler: Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler*, Haz. Altan Çetin- Bilal Koç, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s.18.

¹⁸ Yuvalı- Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, s.296.

¹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 207.

²⁰ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü*, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2021, s.112.

²¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.77.

²² Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.156.

²³ Pelin Çift- Ahmet Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022, s.219.

²⁴ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.198.

geleneğinde savaşçıların yanında silahlarıyla birlikte atları da gömülüyordu.²⁵

At ekonomide önemli bir değer olsa da binit ve savaş aracı olarak da kullanımı onun Türk toplumunda vazgeçilmez kılar. Türkler, hayatlarında çok önemli yer tutan bu hayvana özel adlar ve unvanlar vermenin yanı sıra onu törenle gömmüş, akıl sahibi olduğunu düşünmüş, gökten indiğini düşündükleri kutsal bir hayvan olarak görmüşlerdir.²⁶ Tahta çıkma törenlerinde atın büyük yeri vardı. Taht adayı kağanlık makamına çıkmadan önce yapılan törende ata bindirilirdi. Ata bindirilen taht adayının yüzü kızarana kadar boğazı ipek şeritle sıkılırdı.²⁷ At unsuru, Bozkır-Türk Kültürü'nde en çok kurban sunumunda karşımıza çıkar.²⁸ Eski Türkler için her şeyden önce at bir kurban hayvanıdır. Kurban edilecek hayvanların başında gelmesi ona yüklenen kutsiyeti göstermektedir.²⁹

Bozkır yaşamında atın oynadığı askeri, sosyal ve ekonomik rol gereği bu uçsuz bucaksız arazide yaşayan Türkleri atsız düşünmek mümkün değildir. Coğrafyaya ve iklim şartlarına göre dünyanın farklı bölgelerinde farklı at türleri görülmektedir. Türk atının kendine has özellikleri vardı. Ufak yapılı, orta boylu (140 cm), ince bacaklı ve mağrur başlı oluşu dikkat çekiciydi ve onu diğer türlerden ayırıyordu. Küçük kulaklı, geniş alınlı, gözleri etkili ve parlaktı. Yelesi sık ve uzun, arka bacakları, göğüs ve sağrısı³⁰ oldukça güçlüydü. Dört nala koşan bu Türk atları nadiren yatarlardı. Genellikle ayakta uyumakta, sıcak-soğuk, yağmur- rüzgâr dinlemeden bozkır ikliminin çetin şartlarına oldukça dayanıklıydı.³¹

XI.- XIII. yüzyıl kaynaklarında Selçuklu savaş atlarının sert tırnaklı, adeta uçan bir kartal gibi çevik aynı zamanda hızlı hareket kabiliyeti sayesinde hayranlık uyandırdıkları anlatılmaktadır. Bu atlar *yuğruk at* ya da *çapar at* olarak adlandırılır. Türkmen atlarının beden ve cins olarak farklı olmaları nedeniyle çok yüksek fiyat biçildiği kayıtlarda mevcuttur. XII. yüzyıl şairleri bu atların koşusunu “*rüzgar hızı ve deniz dalgalanması*” şeklinde betimlemiştir. Günümüzde Türkmenistan topraklarında en kıymetli görülen Ahal-Teke cinsi atlar güzelliği ve inceliğiyle göz alıcı olmaları nedeniyle “*Cennet Atları*, “*Persiyanın Altın Atları*, *Nusay’ın Uçan Kanatları*” gibi adlarla da anılır. Türkmenistan ve İran hattı boyunca uzanan doğal sınır olan Köpetdağ eteklerinde yapılan kazılarda çıkan

²⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.374.

²⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.213.

²⁷ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s.59.

²⁸ Elvin Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s.150.

²⁹ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.206.

³⁰ Hayvanın ve özellikle atın belye kuyruğu arasındaki dolgun yuvarlak kısım.

³¹ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.153.

buluntular ışığında Ahal-Teke atları M.Ö 5000 yılına tarihlenmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 1991 yılında bağımsızlığı ele alan Türkmenistan, At Bakanlığı kuruluşunun olduğu tek ülkedir. Nisan ayının son pazar günü milli bayram olarak At Bayramı yine sadece Türkmenistan’a has bir bayramdır.³²

Türk mitolojisinde at motifi karşımıza at ve kuş karışımı uçan at, kanatlı at şeklinde *Tulpar* adıyla çıkmaktadır. Aslında genel anlamda kanatlı uçan atlar köklü kültürlerde mevcuttur. Antik Yunan tarihinde Perseus’un yardımcısı olan Pegasus ile birlikte Çin, Hint, Pers ve Arap mitosunda yine uçan at figürleri vardır. İslam dininde de Muhammet Peygamberi göklere taşıyan yardımcı olarak Burak³³ hayvanı olarak bilinmektedir. Kırgız Türklerine ait Manas Destanı’nda Tulpar, motifi vardır.³⁴ Tulpar bugün havayolu taşımacılığı ve havacılık okullarının seçtiği bir ad olarak kullanılmaktadır.

Hayvancılık alanında o kadar geniş bilgi birikiminin bir yansıması olarak kabul edebileceğimiz hayvanlara özel adlar verildiğini görmekteyiz. Çalışma konumuz gereği burada at hayvanını incelemeye alacağız. Eski Türkler yetişkin hayvanlara at, yont/yunt ve göçüt adlarını verirlerdi. Bu adlar arasında en sık kullanılan ise attı. Atın yavrusu kulun ya da tay adıyla anılır, tay üç yaşına ulaştığında dişi ise üreyecek, erkek ise binilecek duruma gelirdi. Üreyerek dişilere kısarak, binilecek erkeklere de at ya da aygır adı verilirdi. Binek olarak seçilen at daha dayanıklı hale gelmesi için genelde iğdiş (erkeklik organını öldürme) edilirdi ve beçel denmekteydi. Tüm atlar aygır, kısarak, tay, kulun fark etmeden aynı sürünün içine toplanırdı ve sürüye yılki denirdi. Türklerin ovalar dolusunca at süreleri vardı ve sürülerin birbirine karışmaması için her bir sürü özel tamgalarla işaretleniyordu.³⁵

Türkistan/ Orta Asya bozkırlarında en eski zamanlardan itibaren “taki” ve “tarpan” adıyla anılan iki cins at yetişmekteydi. Türklerin tüm atları bu iki cins atın alt cinslerinden oluşuyordu. Türkler Türkistan dışında nereye gittilerse atlarını da yanlarında götürdüler. Selçukluların Orta Doğu’daki hâkimiyetleri sırasında İslam Dünyası bu atları “Türkmen atı” olarak adlandırıyordu.³⁶

Çok çeşitli renk, benekler, vücut biçimi, koşma, yürüme gibi özelliklerde

³² Tuna Beşen Delice, “Türkmen Kültüründe At”, *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, Special Issue 4, August 2015, s.544.

³³ İslam dini peygamberi Hz. Muhammet’in miraç hadisesi esnasını gösteren minyatürlerde Burak, Kuran’da tasvir edilmemesine rağmen kadın yüzlü benekli bir at şeklinde tasvir edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 142.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Serdar Gürçay, “Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, S.8, 2019, ss.37-54.

³⁵ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.150-151.

³⁶ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.202.

yetiştirilen atlar çeşitli adlarla tasnif ediliyordu. Renklerine göre atlar; yağız at, kır at, ak (alacalı) at, oy (yağız) at, boz at, taz (alacalı), or (turuncu), kula at, kuba (kumral) at, tum toruğ (tamamen doru), toruğ at, tığ (konur al) at, tum kara at, çilgü (al) at, kızgöl (bozla kır arası) at, çından (pembe) at gibi çeşitli adlar verilmekteydi. Yürüyüş ve koşma şekillerine göre adlandırma usulü de vardı. Güzel koşan ve yürüyen atlar için kevel at, ozuk at, ıkılaç at, yorga at, erik at, yüğrük at gibi adlar kullanılırdı.³⁷

Yine Türklerin özellikle atları için bol miktarda ot ve bitki ihtiyaçlarını karşılamak için tarımla daha yakından ilgilenmelerine neden olmuş olabilir.³⁸ Atları beslemek için yonca, taze ot ve arpa önemliydi. Atları beslemek için yazın bol miktarda arpa ekiliyor, olgunlaşınca biçilip atlara veriliyordu. Bozkır ikliminde kışın yiyecek maddelerini bulmak zor olduğundan yazın elde edilen yiyecekler kurutulup saman haline getiriliyordu. Yine “aşbar” adı verilen saman ve kepek karışımı ısıtılarak atlara veriliyordu. Ayrıca atların bakımlarına özenle dikkat ediliyordu. Belirli aralıklarla atlar yıkanıp, taranıyor bu işleme de tımar deniyordu. Atların hastalanmaması için zaman zaman kanları alınmakta hastalanan atların burunlarına toz haline getirilen “andız” üflenmekteydi. Atlarda en sık görülen “çılday” adı verilen genelde göğüs kısmında çıkan çıban çeşidinin tedavisi ise dağlamaktı.³⁹

Binit ve koşum takımları çoğunlukla deri ya da ahşaptan yapılıyordu. Her binit ve koşum takımının değeri ve özellikleri aynı değildi. Devlet büyüklerinin, beylerin özel koşum takımları vardı. Gök-Türklerin ünlü veziri Tonyukuk’a ait anıt mezarından (çıkarıldıktan sonra kaybolan) çıkan altından yapılma binit ve koşum takımı çıkmıştı.⁴⁰ Ayrıca Türk kağanlarının genelde ak renkli atlara binmesi dikkat çekicidir.⁴¹ Atın evcilleştirilmesi ve hayatın her alanında kullanılması, at binerken kullanılacak olan eşyalar yeni meslek dallarının da çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Türkler hakkında bilgi veren hemen hemen her kaynak onların dinamik/hareketli bir yapıda olduklarını, savaşmaktan korkmayan ve az sayıdaki asker gücüyle kalabalık orduları yendiklerini yazmıştır.⁴² M.Ö. IV. yüzyıldan beri Çin ordularında Türklerle baş edebilmek için yine Türk sistemini kullanmaya mecbur kalmışlardı. Ordularında okçu süvariler tesis ettikten sonra binneleri için gereken atları da yine Türk ilinden almak

³⁷ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.152.

³⁸ Baykara, *Türk Kültürü*, s.116.

³⁹ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.155.

⁴⁰ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.-157.

⁴¹ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.150.

⁴² Taşağıl, “Kadim Türklerin Serüveni”, *Türklerin Serüveni: Metehan’dan Attila’ya Fatih’ten Atatürk’e*, s.24.

durumdalardı. Atların çoğunlukla ipekle değiş-tokuş edildiğini belirten kaynaklar, Gök-Türk döneminde ayrı ayrı adlandırdıkları on bir cins Türk atından da bahsetmiştir.⁴³ Devlet at üzerinde kurulup at üzerinde yönetiliyordu. Atı evcilleştirip eğitenler bunu yapamayanlara karşı üstünlük sağlamıştır.⁴⁴ Bozkır coğrafyasında yaşayan insanlar hareketli bir yapıya sahiptir. Bu hızlı hareket etme ve savaşçı ruhla bozkır yaşam tarzına uymak zorundaydılar. Bozkırlarda bir devletin ordusu ne kadar çevik ve hızlıysa o kadar sık ayrıca etkili akınlar yapıldı. Elde olmayan ürünleri akın ve yağma yoluyla elde etmek bozkırın terk edilemez bir gerçeğidir.

Batıda Tuna Irmağı ile doğuda Çin Seddi'ne kadar uzanan 7000 km'den fazla geniş araziye yayılan İskitlerin en önemli karakteristik eserlerinden biri hiç şüphesiz arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan bulgular arasındaki at arabalarıdır. Buluntular arasında teker parçaları, dingiller, perçinler, çivi- cıvata ve çeşitli metal materyalden yapılmış şeritler bulunmuştur. Hippokrates'te betimlenen kadar büyük ve ayrıca üzerinde yaşamak için uygun evler de bulunmuştur. At donanımları ile arabaları altın ve tunç plakalarla süslüdür.⁴⁵ Çin kaynaklarına göre eski Hunlar hayvanlarının etleriyle yaşayan; derilerinden elbise yapan ve paylarına düşen toprakta tarım yapıyorlardı.⁴⁶ Sadece Hun ve Gök-Türkler değil İskit, Avar, Uygur hatta Cengiz Han böyle yaşıyordu. Türkler ve Moğollar devletlerini at üzerinde savaşarak kurmuşlardı.⁴⁷

Peçenekler Türkistan'dan kuzey göç yolunu izleyerek geldikleri, hayvanlarının yaşaması için uygun olarak gördükleri İdil ve Yayık Irmakları bölgesine yerleştiler. Göçebelik ve yaşamlarını sürdürebilmek için hayvan sürülerini beslemek zorundalardı ve Deşt-i Kıpçak sahasına yayıldılar. Yaratılıştan asker olan diğer Türk boy/budunları gibi Peçenekler de askeri teşkilatlanmalarını muntazam bir şekilde geliştirerek komşularının korkulu rüyası olmuşlardı. Peçenek orduları sadece atlı kıtalardan vücuda geliyordu ve bu nedenle Peçenekler için atın ne derecede büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılır olacaktı.⁴⁸ Peçeneklerin at, koyun ve öküz sürülerinin bolluğunu kaynaklar açıkça ifade etmektedir. Konstantin Porphyrogenetos Peçeneklerin, Rusların topraklarında olmayan at, koyun ve öküz sattığını bu sayede Rusların rahat ettiğini yazmıştır. XI. yüzyıl İranlı coğrafyacı ve tarihçi Gerdizi, Peçeneklerin çok sayıda at ve koyunları olduğunu belirtirken,

⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.212.

⁴⁴ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.204.

⁴⁵ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s.161.

⁴⁶ Turan, *Kunlar ve Eski Türkler: Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler*, s.13.

⁴⁷ Yuvalı- Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, s.299.

⁴⁸ Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler*, Yay. Haz. Ahsen Batur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s.79.

yine XI. yüzyıl Endülüslü coğrafyacı El-Bekri Peçeneklerin çok binek hayvana sahip olduğunu yazar.⁴⁹ Türkler asalak ya da toplayıcı hayat tarzı yaşayan bir ulus değildir. Yaşadıkları coğrafyalar farklılık gösterse de her zaman hayatları hareketliydi. Bu özellikle birlikte ongun/ongon⁵⁰ olarak seçilen yoldaş, yardımcı, soy türeten, yol gösteren gibi kutsiyetler atfedilen daha çok benimsenen hayvanlar da kendileri gibi doğada aktif olan, hazır konmayan ve başkasından geri kalanla beslenmeyen hayvanlardır.

1.1.1. Atın Evcilleştirilmesi

Türk anayurdunda görülen ve Türk Kültürü'nün temelini oluşturan Afanesyevo Kültürü (M.Ö. 3000-1700) Altay Dağları'ndan İdil Irmağı'na kadar uzanmıştır. Bu kültürde bakırdan yapılan aletler, kemik iğneler, çakmak taşından yapılmış ok uçları, bıçak, küpe ve çeşitli madenlerden işlemeli aletler bulunmuştur. Bu buluntular bu kültür insanının maden devrine girdiğini ve avcılık, hayvancılıkla beraber tarımla da uğraşır durumda olduğunu göstermektedir. Yine Afanesyevo Kültürü kurganlarında at ve koyun kemikleri ilk defa yan yana görülmüştür. At kemikleri buluntuları atlı kültürün ilk izleri olarak görülmektedir.⁵¹

Afanesyevo Kültürü'nün devamı ve gelişmiş şekli olan Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700-1200)⁵² doğuda Tanrı Dağları'ndan batıda Yayık Irmağı'na kadar tüm bozkır alanını tamamen kaplamıştır.⁵³ Bu kültürün insanları savaşçı ve göçebe olmalarının yanı sıra metal işlemede önemli gelişmeler kaydetmiştir. Altın ve tunçtan yapılan eşyalara ilk defa bu kültürde tesadüf edilmiştir. Türklerin ataları olan Andronovo insanı Çinlilere de tunç yapmayı öğretmişti. Yine bu kültürde at ve koyunun yanına deve ile sığır eklenerek bu hayvanlar beslenmeye başlanmıştır. Atlı kültürün temeli olan bu kültüre ait insanlar Hun çağına ve hatta Gök-Türk dönemine kadar gelmiştir.⁵⁴ Hunların at yetiştirme konusunda çok ileri bir düzeyde olduğu milattan önceki zamanlara ait Altay Dağları kurganlarında yapılan kazılarda anlaşılmaktadır.⁵⁵

M.Ö. 300'lü yıllardan sonra Taştık bölgesinde Tagar Kültürü yeni bir gelişme

⁴⁹ Kurat, *Peçenekler*, s.81.

⁵⁰ Ongun/ ongon ya da totem, Eski Türklerin Gök-Tanrı (Tengricilik) inancında, içinde bir ruhu barındıran cisme verilen ad.

⁵¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.73-74.

⁵² Bu kültüre Andronovo denmesinin nedeni yapılan ilk kazı yerinin Abakan'da (Günümüzde Hakasya'nın Başkenti) Andronovo kasabası olmasıdır. Elvin Yıldırım, "Sosyal Yapı, Din, Mitoloji", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2022, s.49.

⁵³ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.23.

⁵⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.74.

⁵⁵ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.59.

gösterir. Kurganlardan çıkan tunçtan yapılmış küçük hayvan heykelleri ve kaya resimleri arasında at, kurt, boğa, pars, dağ keçisi, yırtıcı kuşlar olması Türk kültürünün tüm özelliklerini yansıtmaktadır. Bu nedenlerle bu sayılan kültürlerin insanları Türklerin atası olarak kabul edilir.⁵⁶ M.Ö 300'lü yıllarda Çin'e göç eden Hunlar, Çinlilere atın bir binek hayvan olarak kullanılmasını öğrettiler. Hunlar hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en önemli Çin kaynağı olan Shih Chi'de "*K'uai-t'i*" yani hızla sıçrayan olarak geçen at bilinen en eski at türüdür. Bu ad Hunlar ve Çinliler arasında oldukça ünlenmiştir.⁵⁷ Çin tarihindeki üçüncü sülalesi aslen Türk olan Chou'lar (M.Ö 1046-256), Çin'e ilk defa at getiren sülaledir.⁵⁸ Çin kaynağının verdiği bilgiye göre "*eski çağlardan beri Uzak-doğu'da en iyi at terbiyecisi olan Asya Hunları, milat sıralarına doğru bile, kimsenin dokunamadığı yabani atları yakalayıp ehlileştirmeye devam ediyorlardı.*"⁵⁹ Atın evcilleştirilip binek olarak kullanılması ulaşılması güç olan yerleri yakınlaştırmış insanlara hareket yetisi kazandırmıştır. Tüm bu bilgilerin ışığında Türk kökenli halkların at ile aralarında ne kadar sıkı bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Belki de Türklerin hayatında at olmasaydı bu kadar geniş arazilere yayılamaz bu kadar büyük işler yapamazlardı. Türk kültürünün temelini oluşturan bu alt kültürler ve insanlar, atı evcilleştirmenin yanı sıra ayrıca demir gibi madenleri işleyerek hayvan motiflerini tümüyle hayatlarına yansıtmışlardır.

1.1.2. Ordu

İnsanlık tarihi boyunca tüm milletler kendilerini diğer milletlerden ayıran bir karaktere sahip olmuş ve bu karakteristik özellikle bilinmişlerdir. Yaşadıkları coğrafya, fiziksel-ırksal özellikler, hayat tarzı, eğlence ve törenler, dini inanışlar, kullanılan tüm araç-gereklerin hepsi kendine has birer özellik taşır. İnsanlık tarihine göz atıldığı zaman savaş sanatı ve askeri yeti alanında akla ilk gelen ve dikkat çeken ulus Türklerdir. Türk Tarihi boyunca siyasi ve askeri başarılar sürekli olarak birbirini desteklemiştir. Doğuştan asker olma yeteneği, savaş sanatındaki ustalıkları, uygulanan taktikler ve kullanılan işlevsel silahlar çağdaş kaynaklar tarafından özellikle vurgulanmıştır. İlk devirlerden beri geliştirdikleri savaş sanatı ve askeri kültür, hem toplumsal hem de ferdi çalışmaların özüdür demek doğru olacaktır. Göçebe toplumlar için savaş, yaşamın sürdürülebilmesi için yapılması zorunlu olan önemli bir geçim kaynağıdır. Türk ulusunun ve teşkilatlanmalarının

⁵⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.75.

⁵⁷ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.207.

⁵⁸ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Yay. Haz. Erkin Ekrem - Serhat Küçük, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.42.

⁵⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.213.

en temel karakteristiği askerlik, devletin var olabilmesi için temel dayanağı olan ordu dikkat çekicidir.⁶⁰ Dil, milletlerin kültürünü oluşturan en temel öğedir. Z. Velidi Togan, “*Türk dili, Türklerin geçmişini öğrenebilmek için başvurulacak en büyük vesikalardan birisidir*” demiştir.⁶¹ Türkçe emir/komut vermeye son derece uygun, etkili bir dildir.⁶² Dil de askeri teşkilatlanmayı temeline alan bu hayat tarzına göre şekillenmiştir.

Bozkır hayat tarzı gereği kabile teşkilatı tamamen askeri bir yapıya sahipti. Sürülerin ve arazilerin elde tutulabilmesi için daima askeri bir düzen içinde kalmak ve hareket etmek zorunluydu. Türklerin düşmanlarını hızla ve kolaylıkla alt etmelerinin nedenlerini burada aramak doğru olacaktır.⁶³ Bozkır hayat şartları kendine en uygun düşecek şekilde ordusunu çıkartmıştır. Burada eli silah tutan herkes asker,⁶⁴ askerin her an hazır olduğu bir ordu karşımıza çıkmaktadır. Ordu ücretsiz, sürekli ve atlı askerlerden oluşurdu. İlk ve Orta Çağlarda Roma, Bizans, Rus, Abbasi ordularında ücretli askerlik kavramı varken, Hazar Kağanlığı hariç diğer hiçbir Türk devletinde ücretli askerlik söz konusu değildir.⁶⁵

Bozkır-Türk Kültürü’nün ortaya çıkışı ve yayılmasında temel ögenin at olduğu bilinmektedir. Atın binek hayvanı olarak kullanılmasıyla büyük devletler oluşturmak için gerekli şartlar sağlanıyordu. Bozkır atı savaşlarda seriydi ve karmaşık hareketleri kolayca kavrayabiliyordu. Ayrıca uzun süren vuruşmalarda oldukça dayanıklıydı.⁶⁶ İyi eğitilmiş, ufak yapılı bu atlara günümüzde “*prjwalski/ prjevalskiy*” denmektedir. Bu atların bozkırlı halklar tarafından seçilmesi onların başarısında önemli bir etkidir.⁶⁷ Özel bakıma çok ihtiyaç duymayan bu güzel hayvanlar soğuk hava şartlarında bile kar altından yiyecek bularak beslenirlerdi. Çoğunlukla okçu atlı askerlerden oluşan Türk savaş birlikleri, atları

⁶⁰ Erkan Göksu, “Türklerde Ordu(Osmanlılar Öncesi)”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi’ne*, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s.261-263.

⁶¹ Tuba Tombuloğlu, “Türk Kültür ve Medeniyeti”, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, Ed. Kürşat Yıldırım, Bilgeoguz Yayınları, İstanbul, 2022, s.33.

⁶² İlber Ortaylı, *Türklerin Tarihi: Orta Asya’nın Bozkırlarından Avrupa Kapılarına*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2020, s.24.

⁶³ Kurat, *Peçenekler*, s.86.

⁶⁴ Askerlik görevi, Türklerin günlük hayatlarının bir parçasıdır. İslamiyet’ten önce varlık gösteren Türk devletlerinin hemen hepsinde özellikle bozkır Türk topluluklarında kadın ve erkek asker sayılmıştır. Kadın-erkek, genç-yaşlı her kişi olası bir savaş/akın/yağma gibi durumlara hazır bir savaşçı konumundadır. Bu nedenle Bozkır-Türk topluluklarında en önce gelişen anlayışlardan biri “Ordu-Millet” anlayışı olmuştur. Bozkır Türk kavimlerinde, askerliğe ayrıca bir meslek gözüyle bakılmadığı için ve çoğunlukla savaşa hazır konumda olmalarından dolayı Türk ordusu ile diğer tüm yerleşik kavimlerin orduları arasında büyük farklar dikkat çekmiştir. Zihni Merey, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2009, s.20.

⁶⁵ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.193-194.

⁶⁶ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.58.

⁶⁷ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askeri Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.18.

ile yaptıkları hız sayesinde hantal ve sıkı saflar halinde savunmada duran düşman orduları karşısında üstünlük kazanıyordu.⁶⁸ Dayanıklı, güvenilir ve iyi eğitimden geçmiş atların sağladığı hız ve kıvrak hareketler, saldırı baskın ve ani/kısa (yıldırım) gibi savaş yöntemlerini başarılı kılmıştır.⁶⁹ At, insanlara hız sağlıyor, zamandan tasarruf ettiriyor ve uzakları yakın ediyordu. İnsanları uyuşukluktan kurtarıyor sağladığı hızla sonsuz ufuklara gidebileceği düşüncesini aşıyordu.

Türk devlet geleneğinin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Asya Hun İmparatorluğu chanyu/ şanyüsü Mo-tu (Mete) Han, onlu sistemi ve bozkır modelini oluşturmuş ardından kurulan tüm bozkır devletlerine örnek olmuştur.⁷⁰ İlk askerlik eğitimi tarihi kaynaklarda M.Ö 209 yılına kayıtlıdır ve Mo-tu tarafından verilmiştir.⁷¹ Hun ordusunu çağdaşlarından ayıran üç önemli özelliği vardı. Ordu ücretli değildi, ordu daimi ve temelde atlı askerlerden şekilleniyordu.⁷² Modern orduların temeli olan Türk ordusu birçok devlet tarafından taklit edilmiş, benimsenmişti. Eski Çin Medeniyeti, Batı Roma, Doğu Roma, Rus, Moğollar bu konuda büyük örnektir. Çinliler daha M.Ö 307 yılında bir yeniliğe giderek, hareket yeteneği az ve hantal savaş arabaları yerine Hunlarınki gibi hafif süvari birlikleri oluşturdular.⁷³

Hun atlı askerleri, at üzerindeki kıvrak ve her yöne seri hareketleriyle Roma ordusunu etkilemiş ve örnek olmuştur.⁷⁴ Romalılara göre Avrupa Hunlarının atları çirkin ama dayanıklıydı.⁷⁵ René Grousset, “İlk Çağın sonunda Hunları Çin’in ve Roma İmparatorluğu’nun fethine götüren bu attı. İşte yeni bir hamle tekrar Orta Çağın tam ortasında, bütün bu step atlılarını, Pekin’in, Tebriz’in ve Kiev’in altın saraylarına doğru hücumu kaldıracaktır.”⁷⁶ diyerek bozkır atlarının gücünü, ateşini ve yeteneklerini ifade etmiştir.

Türkler hem çevik hem de kusursuz birer at binicisiydi. Özel bir yetenek olarak görülen at üstünde hızla giderken gerideki hedeflerine ok atabiliyorlardı. Ayrıca bu konuda

⁶⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 274.

⁶⁹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.106.

⁷⁰ Ahmet Taşağıl, *Türk Bilgeleri; Devlet Ruhunu Mayalayan Liderler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s.196.

⁷¹ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.197.

⁷² Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, s.88.

⁷³ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.2, Ankara, 2002, s.1470.

⁷⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.109.

⁷⁵ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.209.

⁷⁶ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu; Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalcık, Yay. Haz. Ertuğrul Tokdemir- Mustafa Dönmez, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 235.

oldukça uzmanlardı.⁷⁷ Süvariler bu başarılarını binit olarak mükemmel derecede yetiştirdikleri savaşçı atları sayesinde kazanıyorlardı.⁷⁸ Tarih boyunca kurulmuş Türk devletleri *ordu-devlet-millet* anlayışı üzerinde yükseliyordu. Devlet içindeki her birey her an savaşa hazır durumdaydı ve askerlik özel bir meslek değildi. Bozkırda bireyler doğduğu andan itibaren eğitimin içindeydi. Kadın-erkek, genç-yaşlı ayrımının olmadığı bir milletin insanları her an savaşa hazır haldeydi. Tüm halkın katıldığı ok atma, binicilik, avcılık gibi etkinlikler hem eğlenmek amaçlı hem de savaş yetisi kazanmak için birer antrenmandı. Türklerin çeşitli coğrafyalarda birden çok devlet kurmaları yer, şartlar ve zamana bağlı olarak uygun taktikler geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.

Sadece Hun ya da Gök-Türkler döneminde değil bu devletlerin ardılları olan Karahanlı, Gazneli, büyük Selçukluların yanı sıra Eyyubi ve Memlükler döneminde de gerek doğu gerekse batılı çağdaş yazarlar tarafından çok iyi at yetiştiricisi ve süvari olarak kayıtlara geçmiştir.⁷⁹ Karadeniz'in Kuzeyini iki yüz elli yıl kadar başarıyla zapt eden Kıpçaklar gürbüz çocuklarını Gürcistan ve Arap coğrafyasına asker olmaları için gönderiyorlardı. Gittikleri yeni topraklarda güçlerini ayrıca nüfuzlarını sağlamlaştıran, Türklük bilincini kaybetmeyen askerler hemen bir devlet teşkilatlanması kuruyor⁸⁰ ve Türk tarihinde yeni devletler yerini alıyordu.

At ve atlı asker temelinde kurulan ordunun temel dayanağı doğal olarak attı.⁸¹ “Dört ayaklıların şahı”, “İnsandan sonra yaratılan en şerefli mahlûk” olarak nitelendirilen at Türk tarihinde büyük öneme sahipti ve bir savaş aracı olarak kullanılıyordu.⁸² Türklere öz savaş taktiği olan Kurt Kapanı (Turan/ Hilal Taktiği) çoğunlukla okçu süvarilerin oluşturduğu savaş birliklerinin atları ile yaptıkları hız ve kıvrak manevralar sayesinde karşılarında bulunan sıkı saf tutmuş hantal düşmanlarına karşı kazandıkları üstünlükle ünlüdür.⁸³ Bu olağanüstü savaş taktiği bilmeyenler için telaş içinde, düzensiz ve görünen karmaşık görünen bir olaydı.⁸⁴ Ne olduğunu anlayamadan pusuya düşen ve imha edilen düşman devletler Hunlardan itibaren bu taktiği kendilerine

⁷⁷ Pamele Kyle Crossley, *Demir Dağ'ın Hükümdarları: Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, Çev. Nur Çetiner, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s.30.

⁷⁸ Abdülkadir Yuvalı- Erhan Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, Kömen Yayınları, Konya, 2019, s.299.

⁷⁹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.105.

⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.99.

⁸¹ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.200.

⁸² Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.105.

⁸³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 274.

⁸⁴ Göksu, “Türklerde Ordu (Osmanlılar Öncesi)”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.266.

mal etmeye çalışmışlardır.⁸⁵ Türk atı çok iri olmayan, kaba kıllı, son derece güçlü ve dayanıklıdır. Arap atları gibi gösterişli olmasa da hızlı ve çeviktir.⁸⁶ Savaşlarda iş görece, seri ve karışık hareketleri kolayca öğrenip anlayabilen akıllı bir hayvan olması yeterliydi. Zaten yaşam şartlarının yeterince zor olduğu bozkırlarda gösteriş değil güç ve dayanıklılık hayatta tutardı.

Orduda at sayısının fazla olması ve atların her türlü hava şartına dayanması askerlerin başarısını etkin kılıyordu. Türkler, yukarıda da belirtildiği üzere atı ilk çağlardan itibaren evcilleştirip kendilerine yoldaş kılmışlardı. Yine başarılarında süreklilik avlarının payı büyüktü. Kullanılan silahlar hafif ama bir o kadar da çevik ve etkiliydi. Orduda düşünce olarak az sayıda güçle kalabalık düşman ordularının yenilmesi amaçlanmıştır. Kurt Kapanı (Hilal/Turan Taktiği) gibi taktikler de bu başarılarını görkemli kılıyordu. Tüm bunların yanında Türk ordusunun yeteneği ve savaşçı ruhu gözden kaçırılmamalıdır. Modern orduların temelini oluşturan Türk ordusunun yukarıda sayılan nedenlerden dolayı komşuları tarafından taklit edilmesine yol açmıştır. Doğudan başlayarak Çin, İran, Arap, Rus, Roma ve Bizans orduları sürekli olarak Türk ordusunu taklit etmekle yetinmişlerdi. Peçenek ve Kıpçak orduları Rusları, Tuna Bulgarları ise Slavları etkileyecekti. Daha sonra XIII. yüzyılda bozkır halklarıyla beraber tüm Türkleri de tekrar bir çatı altında toplayan Cengiz Han ordusunu bu sisteme göre şekillendirecekti.

Atların savaşlardaki kullanımı ile demir madeninin işlenip ve yayılması İlk ve Orta Çağ'da geniş kara imparatorluklarının kurulmasındaki temel prensipti.⁸⁷ Sanat ve işçilik özellikle savaş teknolojisi bakımından tarihin hemen her döneminde çağdaşlarına nazaran daha üst seviyede olan Türkler demircilik (at koşum takımları, silahlar, tarım aletleri, günlük kullanım için araç-gereçler, takı vb.) alanında kendilerine has estetik bir üslupla sanatlarını yürütüyorlardı. Ayrıca savaş teknolojisinde çağdaşlarına nazaran hep ilerdediler. Devlet-ordu-millet anlayışı ile her Türk sağlam bir askerî eğitim alıyordu. Savaş sahasındaki üstünlükleri sadece kullanılan pusatlar ile elde edilmemiştir. Türklerin yoldaşı, evi ve ulaşım aracı olan at, onun hayatında en büyük dostu olmuştur. Türkler için il (devlet) demek düzen demektir. Devletlerin kurulup gelişip büyümesinde at önemli bir roldeydi. Türkler at sayesinde savaş alanında hızlı ve atak hareket edebiliyor bu sayede kısa sürede başarılı bir sonuç alıyorlardı. Türkler için at uğurlu ve mübarek bir hayvandı.

⁸⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.280.

⁸⁶ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.200.

⁸⁷ Crossley, *Demir Dağ'ın Hükümdarları: Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, s.30.

Atlar yalnız fiziksel olarak sahip oldukları renklere göre değil aynı zamanda vücutlarının çeşitli yerlerinde bulunan beneklere göre de adlandırılıyordu.⁸⁸ M.Ö. 199 yılında Çin imparatorunu kuşatan Mo-tu'nun (Mete) askerlerinin bindiği atları renklerine göre ayırmıştı. Kuşatmanın doğu tarafındaki atlar boz renkliyken tam karşısında batı tarafındaki atlar ak renkliydi. Güneydeki atlar doru, kuzeydekilerin ise kara renkli olduğu kaynakta mevcuttur. Atlı birliklerin tuğ (flama) renklerinden dolayı yönle göre düzenlenmiş olması muhtemeldir. M.Ö. 300'lü yıllarda Hunlar, göç ettikleri Çin'e yanlarında kendi savaş atlarını götürmüşlerdi. Bu sayede Çinliler atı binek hayvanı olarak tanıdılar ve at kullanmayı öğrendiler. Çin tarihindeki büyük hanedanlardan biri olan T'ang Sülalesi (Kuruluşu 620'ler) atın önemini anlayacaktı. Bu zamandan takiple binicilik ve at konusunda gerek Çin gerekse batıda Türk ordusu hep taklit edilmiştir. Türk ordusunu diğer ordulardan ayıran en temel öge süvarilerden oluşmasıdır.⁸⁹

M.Ö. IV. yüzyıldan beri Çin ordularında Türklerle baş edebilmek için yine Türk sistemini kullanmaya mecbur kalmışlardı. Ordularında okçu süvariler tesis ettikten sonra binmeleri için gereken atları da yine Türk ilinden almak durumdalar. Atların çoğunlukla ipekle değiş-tokuş edildiğini belirten kaynaklar, Gök-Türk döneminde ayrı ayrı adlandırdıkları on bir cins Türk atından da bahsetmiştir.⁹⁰ Özellikle Çinlilerin tarihleri boyunca Türk askeri sistemini ve askerlerini kullanmaya yönelik özel bir gayretleri olmuştur. Çin askerlerine göre silah, taktik ve kıyafet konusunda çok üstün geliyorlardı.⁹¹ Hunlardan çok daha önceleri Türk olarak kabul ettiğimiz İskitlerin at üzerinde kullanımı kolay olması için ortalama bir metre boyundaki kısa yayları vardı.⁹² Kullanılan silahlar at üzerindeki askere kullanım açısından kolaylık kazandırırken aynı zamanda etkindi. Türk savaş başarısının arka planında silah teknolojisindeki üstün mühendislik boyutu ve silah teknolojisinin gelişmiş olması önemlidir.

Atın evcilleştirilmesiyle birlikte bu geleneğin sürdürme gelmesi süvari savaş yöntemlerini üst düzeyde geliştirmişti. Sürücü için büyük konfor olarak kullanılan eyerler son derece hafif ve ata zarar vermeyecek cinsteydi. Üzengiler ise milattan sonraki zamanlarda kullanılmaya başlanmıştı. Atın bu şekilde akıllıca değerlendirilmesi uzak mesafelerin yakın olmasını sağlarken uzun seferler de düzenlenebilirdi. Yabancı kaynaklar

⁸⁸ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.62.

⁸⁹ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.60.

⁹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.212.

⁹¹ Ahmet Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde: Kadim Türklerin Topraklarında*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s.135.

⁹² Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.118.

Türklerin fırtına hızıyla ortaya çıkıp birden kaybolduklarını yazmıştır. Yine kullanılan silahlar içinde kemikli refleks yayı ise üstünlük kazandırıyordu. Bu yay sayesinde yüzlerce metre uzaklıktaki hedef rahatlıkla vuruluyordu. Temel düşünce; ani saldırı ve ani kaçmaktı. Savaşın seyrine göre zora düşülen anlarda hızla geri çekilmeyle birlikte düşmanın dikkati dağıtılıyor ve aniden geri dönüp düşman dağıtılıyordu.⁹³

Orduya alınacak atlar özenle seçilmekte ve özel, sıkı bir eğitimden geçmekteydi. Binek/ binit ve savaş aracı olarak kullanılan seçimi daha tay iken yani bir yaşında yapılmaktaydı. Bu seçimde zayıf ya da hastalıklı olanları kenara ayırılıyor semiz ve ayağı çabuk olanlara göre yapılıyordu. Seçilen taylar sürüden ayrılarak özel bir eğitime alınıyordu. Eğitim için seçilen tayların ağızlarına gem vuruluyor ve başka bir atın yedeğinde, iki tarafına saman ya da ot dolu çuvallar asılarak gezdiriliyordu. Bir süre sonra üzerine eyer konup çocuk oturtarak pekiştirme yaptırılıyordu. Taylar üç yaşından itibaren at haline geliyor ama eğitimler beş yaşına kadar devam ediyordu. Atlar tabi tutuldukları eğitimlerde durma-kalkma, sağa-sola geriye dönme çalışmaları, yokuş çıkma-inme, taşlık alanda yürüme, kalabalıktan, gürültüden ve silahtan korkmamaya alıştırılıyordu. Beş yaşında eğitimleri tamamlanan atların yedi sekiz yıl binme süreleri vardı.⁹⁴

Orduda atın yeri ve önemi gereği atları korumak için zırhlar yapılıyordu. Gök-Türk ordusu içinde Kağanı korumakla görevli olan koruma birliği zırh giyyordu. Gök-Türkler bu yanıla bozkırdaki diğer göçebe kabilelerden ayırıyordu. Bu dönemde atlar için de üretilen özel zırhlar vardı. Hafif metal alaşımlardan ya da deriden yapıldığı düşünölen bu zırhlarla savaş alanında atlar olası darbelerden korunmaya çalışılmıştır. Atın beden kısmını örten zırha yelme/yalma denmekteydi. Baş kısmına ise pirinçten yapılmış koruyucu başlık takılırdı. İlk defa Gök-Türklerde tesadüf edilen bu at zırhları, Dağlık Altay bölgesi Kudırge Yazıtında ve Har-Had resimlerinde rastlanılmıştır. Yine savaş atları için VI. ve VII. yüzyılda demir pullardan yapılan özel at zırhlarının kullanıldığı bilinmektedir. Bu durumun ordudaki tüm atlar için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazı görüşler önemli kişilerin bindiği seçkin atların zırhlı olabileceğini düşünmektedir.⁹⁵

Türkler hakkında bilgi veren hemen hemen her kaynak onların dinamik/hareketli bir yapıda olduklarını, savaşmaktan korkmayan ve az sayıdaki asker gücüyle kalabalık

⁹³ Ahmet Taşağıl, “Mo-tu (Mete/Bahadır)”, *Türk Komutanlar: Mete'den Atatürk'e Tarihe Yön Verenler*, Yay. Haz. A. Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s.82.

⁹⁴ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.153-154.

⁹⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.244-245.

orduları yendiklerini yazmıştır.⁹⁶ Türkler komşu ülke kaynaklarında korkunç savaşçılar olarak yerlerini alacaktı. “*Henüz ayakta durabilecek bir Hun çocuğunun yanında eyerli atın hazır bulunduğu*” batı kaynaklarında yazmaktadır. Türklerin at ile olan yakın ilişkileri “*Hunlar at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar. At başka kavmi sırtında taşıdığı halde Hun at üstünde ikamet eder*” şeklinde de belirtilmektedir. “*Türkler sanki at üstünde doğmuşlardır, yerde yürümesini bilmezler*” gibi şaşırtıcı anlatımlar da vardır. Yine türk ordularından bahseden kaynaklar atlı askerleri “*100 bin süvari ile saldırdı*”, “*40 bin süvari ile Kansu’ya geldi*” gibi ifadelerle vurgular.⁹⁷ 363-356 yıllarında Hunlar Kafkaslar üzerinden Ermenistan’a girmiş oradan da Mezopotamya’ya gelerek Urfa’yı kuşatmışlardı. Hunların bu hareketi hakkında bilgi veren Süryani Saint Efraim onlar için “*fırtınalar gibi hareket eden atlılar*” ifadesini kullanmıştır.

Atlı asker ya da süvari tekniğini bulan ata ilk binen kavim Türklerdir. Başta Çin olmak üzere ve daha sonra tüm Avrupalı kavimler ata binmeyi asil ulus Türklerden öğrenmişlerdir. Türk ordusu büyük ölçüde atlı askerlere ve dolayısıyla atlı birliklere dayanmaktaydı. At üzerindeki biniciye hız, çabukluk ve hareket üstünlüğü kazandırıyor. Türkler at üstünde devlet kurup at üstünde yönetiyor, geniş alanlara ve kavimlere hükmediyorlardı. Bozkır dünyasında göçebe Türklerin hayatının büyük bir kısmı at üzerinde geçiyordu demek yerinde olacaktır. Kaynakların verdiği bilgiye göre ata yapışmış gibi yaşarlardı. “*doğal ihtiyaçlarını gidermek için dahi atlarından inmezlerdi. At sırtında alışveriş yaparlar, yerler içerler; hatta atın ince boynuna sarılarak uyurlar ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında istişare etmek suretiyle önemli kararlar verirlerdi.*”⁹⁸ VII. ve X. yüzyıl Bizans kaynaklarına (İmparator Herakleios ve Leon VI. Phylosophos) göre “*Türkler sanki at üstünde doğmuşlardır, yerde yürümesini bilmezler*” ifadesini yerlerini almıştır. Bunun gibi benzer bilgilere XIV. yüzyıla kadar Türkler ile ilgili bilgi veren tüm Çin, İslam, Rus ve Bizans kaynaklarında da rast gelinir.⁹⁹ X. yüzyıl İslam coğrafyacısı Mesudi “*yırtıcıların ve atların hükümdarı*” ifadesini Türkler için kullanacaktı.¹⁰⁰

Baykal Gölü’nün kuzeyinde VII- VIII. yüzyılda yaşamış Türk boylarından biri olan Kurikanların atları Çin kaynaklarında yer tutmuştur. Kaynakların ifade ettiğine göre atların başları deveye benzemekte, kasları ve kemikleri iriceydi ve gün içinde birkaç yüz

⁹⁶ Taşağıl, “Kadim Türklerin Serüveni”, *Türklerin Serüveni: Metehan’dan Attila’ya Fatih’ten Atatürk’e*, Haz. Cansu Canan Özgen, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s.24.

⁹⁷ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.61.

⁹⁸ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.156.

⁹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.213.

¹⁰⁰ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.149.

kilometre koşabiliyordu. Atların dikkat çekici adları vardır: Sıçrayan Kırağ (kar beyazı), yükselen efsanevi kahverengi at, uçan renkli bulut, olağanüstü akan kızıl at, hızla giden gökkuşağı, asılı şık at, donmuş çiğli at, beyaz mavimsi at, akan altın at, sarımsı at. Buna ek olarak Bayırku boyunun yaşadığı alanda da iyi cins ve çok güzel atların yetiştirildiği bilinmektedir.¹⁰¹ Kurikan resimlerinde, bazen atlara üç kişi birden binmiş görünür. Orta Asya Türklerinde birden fazla kişinin ata binme oldukça yaygın bir adetti. At üzerinde ikinci kişinin binmesi için ayrılan yere “*sugarsuk*”, atın arkasına binenlere ise “*köçük*” denir.¹⁰²

Türk Kültüründe savaştan önce atın kuyruğunu örmek, bağlamak ya da bükmek âdeti vardır. Bu bağlama ya da bükme işine “*sırtlamak*” denmekteydi. Malazgirt Savaşı’ndan önce Sultan Alp Arslan, atının kuyruğunu bağlamıştı. Harezmşahlar döneminde yazılan Türkçe sözlüklerde “*tügdi atnın kuyrugın*” şeklinde ifadeler vardır. Hunları temsil eden Ho Chü-p’ing stelinde, Çin ressam Han Kan’a atfedilen Hun portresinde, Kopen buluntularında ve Kırgız kültür çevresinde at kuyruğu bağlama âdeti görülmektedir.¹⁰³ Türkleri savaş alanında betimleyen kaynaklar gerek yazılarında gerekse çizimlerinde hep aynı ifadeleri vurgulamıştır. Türkler at üstünde dörtlüğe giderken oklarını ön, arka, sağ ve sol taraflarında bulunan nişana isabetli bir şekilde atmakta idi.

Osmanlı Devleti’nde ise atlı birlikler olarak karşımıza Akıncılar Ocağı çıkmaktadır. Türkiye’de Selçuklular devrinde uç teşkilatının yerini Osmanlı döneminde hafif süvari birlikleri olan Akıncılık teşkilatı almıştı. Orhan Bey döneminde sürekli piyade ve süvari birlikleri kurulana kadar askerlik görevini Akıncılar üstlenmişti. I. Murat (1362-1389) döneminde Edirne Fethi sonrası kurulduğu bilinen Yeniçeri Ocağı’nın faaliyet alanının genişlemesiyle Akıncılar sınırlara kaydırılmıştı. III. Mehmet (1595-1603) döneminde dış işlerinde Osmanlı Devleti’ne bağlı bulunan Eflak Voyvodasının isyanını bastırmak üzere sefere çıkan Sadrazam Koca Sinan Paşa, sefer sonrası elde edilen ganimetlerden devletin payına düşeni almak için merkeze gitmeyi beklemedi. Tuna Irmağı üzerinde kurulan Yergöğü Köprüsü’nde ganimetlerin alındığı sırada arkadan saldıran düşman askeri orduyu zor duruma sokmuştu. Ordunun güvenliğini sağlayan Akıncılar düşmanla vuruşurken ordu mensupları köprüyü geçmişti. Düşmanı alt etmeyi başaran ve geriye kalan Akıncılar, köprüünün havaya uçurulmasıyla Tuna Irmağı’nda boğuldu. Bu hazine olaydan sonra Akıncı

¹⁰¹ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.64.

¹⁰² Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.206.

¹⁰³ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.206.

Ocağı kendini geri toplayamadı ve ocak sönerek zamanla silinip gitti.¹⁰⁴ İmparatorluktan milli devlete geçiş sürecinde de at önemli bir rol üstlenmişti. Kurtuluş Savaşı sırasında cepheye taşınan yardımlar at başta olmak üzere eldeki bu işi yapmaya uygun tüm hayvanlarla gerçekleştirilmiştir. Düzenli ve düzensiz ordularda savaş aracı olarak kullanılmıştır. Ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün birçok şehirde at üzerinde heykelleri mevcuttur.

1.1.3. Ticaret Ekonomi

Eski Türk toplulukları ve devletlerinde ekonominin esasını hayvancılık oluşturmaktaydı. İnsanlık tarihi boyunca son derece değerli bir hayvan olan at bununla birlikte koyun, keçi, sığır, deve, yüksek yerlerde yak (diğer adıyla Tibet Öküzü) tartışmasız önemliydi. Bozkır hayatında ilk zamanlarından beri at ve koyun hayati öneme sahip hayvanlardı.¹⁰⁵ Türkçe karşılığı alış-veriş olan ticaret, kazanç elde etmek için yapılan mal ya da ürün alım satımıdır. Eski türk toplulukları ve illerinde ihtiyaçlar için mal üretip satmanın yanı sıra komşu ülkelere de var olan ihtiyaçlar gideriliyordu. Ticaret büyük çoğunlukla değiş-tokuş temeline dayanıyordu. Değiş-tokuş için de kullanılan mal attı.¹⁰⁶

Sadece iyi at sürme konusunda değil aynı zamanda en büyük at tedarik etme konusunda da bozkır topraklarından komşu ülkelere ticaret yapıyordu.¹⁰⁷ Türk ekonomisinde önemli yer tutan at, satılacak mallar arasındaydı. Komşu ülkelere ve özellikle Çin'e at pazarlayan Türkler karşılığında temel gıda malzemeleri ile ipek alıyorlardı.¹⁰⁸ M.Ö. 130'lü yıllarda İpek Yolu'nu keşfeden Çinliler, Fergana atlarıyla tanışmış ve etkilenmişlerdi. Cennet Atları ve Kan Terleyen Atlar adını verdikleri Fergana atlarına hayran olmuş, oranın atlarını elde etmeye çalışmışlardı.¹⁰⁹ Fergana vadisi coğrafi konumu sebebiyle çölün ortasında bulunan bir vaha konumundadır. Etrafını çevreleyen yüksek dağların eteklerindeki yaylalar hayvancılık için oldukça elverişli alanlardır. Atlar burada takas aracı olarak da kullanılmıştır.¹¹⁰ Hayvancılığa dayanan Türk ekonomisi komşu ülkelere canlı hayvan ve hayvan ürünleri satıyordu. M.S. 52 yılında Hun Türkleri Çin'e çok sayıda sığır götürmüş ve pazarlarda satmışlardı. Yine aynı Hun Türkleri Çin

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Alkan, "Osmanlı Devleti'nde Akıncı Ocağının Sonu", *Akademik Bakış Dergisi*, C. 7, S. 13, 2013, ss. 107-116.

¹⁰⁵ Çift-Ahmet Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.198.

¹⁰⁶ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.164.

¹⁰⁷ Crossley, *Demir Dağ'ın Hükümdarları: Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, s.31.

¹⁰⁸ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.151.

¹⁰⁹ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.60.

¹¹⁰ İlker Türkmen, *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hakimiyet Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s.269.

sarayına haraç olarak at ve kürk verip karşılığında ipek almışlardı. Yine Gök-Türkler ve Uygurlar döneminde de komşu ülkelere at ve koyun gibi canlı hayvan satılıp karşılığında ipek alınıyordu.¹¹¹ Türkistan bozkırlarında her cinsten ve renkten atlar beslenirdi. Tarihteki ilk Pers devleti olan Ahameniş (ya da Hehamenişiler), M.Ö V. yüzyılda kendi atlarının hız gücünü arttırmak için Türkistan'dan damızlık at ithal etmişlerdi.¹¹²

Avarların 558 yılında başlayan batı yönüne doğru yaptıkları göçte Avrupa üzengiyle tanıştı. Avrupa medeniyetinin üzengiyle tanışması çeşitli tarihi gelişmelere yol açıp şövalyelik kavramının doğuşuna katkı sağlayacaktı.¹¹³ Avarlardan önce Cermenlere at, at kültü, binicilik gibi ve tarım mahsulleri (ağaç ve bitki gibi) Altay kavimleri tarafından gitmişti.¹¹⁴ Avrupa istikametine giden Avarlar, gittikleri yere üzengiye götürerek tarihi gelişmelere yol açmıştır.

Türk kültür sahası içinde yayılan ve kullanılan gem, dizgin, yular, yükün, kantarma, tin gibi at yönetmek için kullanılan araç gereçler ve adları hala Türk dünyası içinde geçerliliğini korumaktadır.¹¹⁵ Atın evcilleştirilmesiyle birlikte at üzerindeyken kullanılacak birçok malzemeye ihtiyaç duyuldu. Bu malzeme ihtiyacına yönelik teknoloji gelişti ve maden işinde iyi olan Türkler sanatçı aynı zamanda zanaatkâr taraflarını burada da en iyi işçilikle ortaya koydular. Koşum takımı, eyer, nal, üzengi, gem, yular, dizgin, deri işçiliği gibi yapmak üzere yeni iş alanları ve gelişimleri oldu. Ata binebilmek ve yönetmek için bunların üretilmesi gerekiyordu.

Bazı türk şehirlerinde bulunan hayvan kemikleri, hayvancılıkla şehircilik arasında bir yakınlık olabileceğini düşündürmektedir. Kaynaklarda adları geçen At-başı, Atlık, Koyluk, Koçungarbaşı dikkatleri çekmektedir. IX. yüzyılda İbn Hurdadbih tarafından değinilen At-başı şehri XIV. yüzyıla kadar varlığını korumuştur. VIII. yüzyılın ortalarından itibaren varlığı bilenen Atlık şehri, at yetiştirilen bir bölgede olduğu için bu adı almış olabilir. Bu şehrin Talas çevresindeki pek çok şehir kalıntısından hangisine ait olduğunu tahmin etmek güçtür.¹¹⁶ Uygurların Beşbalık şehri atlarıyla çok ünlüydü. Bu şehir ve etrafında çok sayıda at beslenmesi fiyatlarının ucuz olmasına yol açıyordu.¹¹⁷

¹¹¹ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri* 2, s.165.

¹¹² Crossley, *Demir Dağ'ın Hükümdarları: Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, s.31.

¹¹³ Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", *Z Dergisi*, Güz 2018/3, s.136.

¹¹⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s.21.

¹¹⁵ Taşağıl, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", s.136.

¹¹⁶ Baykara, *Türk Kültürü*, s.112-113.

¹¹⁷ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s.390.

1.1.4. Eğlence/ Spor

Her toplumun coğrafyası ve kültürü gereği kendine has bir yaşam tarzı oluşmuştur. Bozkır topraklarında hayatın kendisi bir spor alanıdır. Hareketleri hayat tarzı, geniş düzlükteki yerleşmelerin her an her türlü tehdide açık olması bu coğrafyada yaşayan insanları dinamik olmaya mecbur bırakıyordu. Bozkır şartlarıyla devamlı mücadele halinde olan ve bunun gereği olarak savaşçı bir yapıya sahip olan Türk ulusunda spor ileri düzeyde gelişmiştir. Adeta bir savaş hazırlığı ve provasası olan sportif faaliyetlerin içinde atlı sporlar bu bağlamda önemlidir. At yarışları, at binmek ve ok atmak, cirit, güreş, gülle atma, tepük oyunu, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanmak) gibi spor dalları hemen her bireyin kadın-erkek, genç-yaşlı demeden meşgul olmak durumunda oldukları faaliyetlerdi. Türkler sayılan bu spor dallarını at sırtında daha rahat uygulayabiliyordu.

Bozkır şartları gereği Türkler için at hayat tarzlarında vazgeçilmez bir öge haline gelmiştir. Tarihte atla bütünleşen başka bir millet gösterilemez demek abartı olmayacaktır. Atla yapılan sporların her birine tam anlamıyla tutkuyla bağlı oldukları bilinmektedir. Hunlardan beri avcılık, okçuluk, binicilik ve güreş en çok rağbet gören spor dallarıdır. Bu spor dalları zaman içinde bir takım değişikliklere uğrasa da günümüze kadar ulaşmıştır.

Avrasya bozkırlarının hemen her yerinde at yarışları en üst seviyede düzenleniyordu.¹¹⁸ Kız ya da erkek ayrımı yapmadan her Türk çocuğu eysiz ve üzengisiz bindiği atın yelesinden tutunarak binicilik öğreniyordu. Bacaklarla atın gövdesine sıkı sıkıya tutunur, yular ve dizginle at üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışırlardı.¹¹⁹ Koyun sırtında başladıkları bu eğitimle büyüdükleri zaman mükemmel birer savaşçıya dönüşüyorlardı.¹²⁰ Atın dişisi kısarak daha çok damızlık yani üremede kullanılıyordu. Kısarak çoğunlukla yaban aygırlarıyla çiftleştiriyordu ve koşma gücü yüksek atlar elde ediliyordu. Bu atlara “arkun” adı veriliyordu. Kaşgarlı Mahmut’a göre yarışı en çok bu atlar kazanıyordu.¹²¹

Türkistan (Orta Asya) kökenli bir savaş oyunu olup günümüzde Anadolu’da da varlığını gösteren *cirit*, binicilik ve mızrak fırlatmakta ustalık isteyen bir oyundur. Atlı veya yaya oynanan iki çeşidi olsa da en tanınanı atlı oynanan olanıdır. Tüm Türk illerinde ve Türklerin etkili olduğu özellikle Abbasi sarayında en sevilen sportif faaliyet durumunda

¹¹⁸ Taşağıl, “İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat”, s.135.

¹¹⁹ Tuncer Gülensoy, *Ve... Tanrı Türk’ü Yaratı: Türk Boylarının Mitolojileri, Destanları ve Efsaneleri ile Zebur, Tevrat ve Kur’an-ı Kerim’e Göre Dünyanın ve Kişi Oğlunun Yaratılışı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s. 65.

¹²⁰ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.60.

¹²¹ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.151.

olan cirit, Osmanlı döneminde de büyük ilgi görmüştür. Cirit oyununu teşvikin yanı sıra bizzat oynayan padişahlar da vardır. Orhan Bey'in Bursa'nın fethi sonrasında bir alanı at yarışları ve cirit oyun alanı olması için emir verdiği bilinmektedir. Yıldırım Beyazıt ve Çelebi Mehmet (I. Mehmet) dönemlerinde cirit oyununa ilgi daha da artarak, sarayda binicilik (cündilik) dersleri verilmeye başlanmıştır. Cirit oyununu bizzat oynayan I. Ahmet ve IV. Murat'ın bu spora çok meraklı oldukları, IV. Murat'ın bu oyun için özel olarak yetiştirilmiş dört yüze yakın atı olduğu kaynaklarda mevcuttur. IV. Mehmet'in 1675 yılındaki Edirne'de düzenlediği sünnet düğününde günlerce oynanmış, Lale Devri sırasında vazgeçilmez eğlencelerden biri olmuştur. Yeniçerilerin başlıca oynadığı oyun ve antrenmanı olan cirit, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla (1826 Vak'a-ı Hayriyye) eski önemini kaybetmeye başlamıştır.¹²² Bugün Türkiye'de bazı atçılık kulüpleri tarafından ve çoğunlukla turistik gösteri amaçlı oynanmaktadır.

İstanbul'da Doğu Roma hâkimiyeti sırasında İmparator Septimius Severus (193-211) döneminde yapımına başlanan ve orta çizgisine Mısır'dan dikilitaş ile Delphoi Apollon Mabedinden getirilen Burmalı Sütun gibi ünlü anıtlar dikilen Hippodromos (hipodrom) adlı meydan bugün Atmeydanı olarak bilinmektedir. İstanbul'un Türk hâkimiyetine geçmesiyle bu alan Atmeydanı adını almış ve at yarışlarının yapıldığı, cirit oyunlarının oynandığı bir yer olarak kullanılmıştır. Ayrıca Ayasofya ve Topkapı Sarayı gibi yerlere yakın olmasından dolayı çevresine zamanla önemli yapılar inşa edilerek bayram şenliklerinin yapıldığı yer olarak da kullanılmıştır.¹²³

Cirit gibi Türkistan illerinde geleneksel olarak oynanan Gökbörü ya da Kökbörü oyunu atlı oynanan bir sportif faaliyettir. Atlı savaşçı olarak Türklerin kendilerini diri ve zinde tutabilmek adına oynanan bu oyun, bugün dahi Türk illerinde en önemli atlı spor olarak görülmektedir. Günümüzde özellikle Kırgızistan'da hem büyüklerin hem de çocukların oynadığı, şekil değiştirmeden nesilden nesile korunmuş ve aktarılmıştır.¹²⁴ Tüm Türk topluluklarının milli oyunu olarak kabul edilen bu oyun, en eski savaş oyunu olarak tanımlanmaktadır. Modern Türkiye ile birlikte bizzat Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün emri üzerine ilk defa 1927 yılında düzenlenen ve günümüze kadar devam eden Gazi Koşusu, modern toplumlar için at yarışının sosyal bir ihtiyaç olarak görülmesi üzerine başlamıştır.

¹²² Feyzi Halıcı, "Cirit", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.26-27.

¹²³ Tanju Cantay, "Atmeydanı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 82.

¹²⁴ Zehra Bayır- Gülten Küçükbasmacı, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2022, s. 658.

1.1.5. Beslenme

Toprakların her zaman ve her bölgede tarım yapmaya uygun olmadığı bozkır topraklarında Türklerin şartlar uygun olduğu takdirde tarım yaptıkları bilinmektedir. Dinamik hayat akışı ve soğukla mücadele karşısında beslenme konusunda tok tutacak aynı zamanda enerji verecek besin maddelerine ihtiyaç duyulması gayet doğaldır. Türkler coğrafyanın getirdiklerini iyi kullanmış ve ellerinde var olanı en mantıklı şekilde kullanmayı bilmişlerdir. Ekonomilerinde büyük yer tutan hayvanlardan her türlü yararlanarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle at ve koyun eti, sütü, derisi mutfakta kullanılmıştır. Kımız, kurut(kurutulmuş yoğurt) ve konserve Bozkır-Türk mutfağının en bilinen ürünleridir.

Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan Türk ekonomisinde başlıca besin kaynağını hayvanlardan elde edilen ürünler oluşturmaktaydı. Koyun, kuzu, keçi, teke, koç, at, deve, kuş, tavuk, geyik gibi hayvanlar beslenir ya da avlanırdı. Kendi besledikleri hayvanların erkeklerini keserlerdi. Türkler için en uygun et teke (erkeç) ve at eti idi. Atın aygır olanını keserlerdi.¹²⁵ Eski Türkler hayvancılıktan çok miktarda et elde ediyor ve bu etler temel besin gıdalarını oluşturuyordu. At ve koyun eti başta geliyor, bunları uzun süre saklayabilmek adına konserve yapılıyordu.¹²⁶ Ayrıca tutmaç yemeği, börek, mantı, erişte çorbası gibi etten yapılan ve kalorisi yüksek tok tutan yemekler önemlidir.¹²⁷

At sütü ve derisi kadar eti de önemliydi. Türkler için en değerli et olan at eti ve karnından çıkan yağ çok sevilirdi. Buna rağmen Türkler atlarını dini tören ve zorunlu durumlar dışında pek fazla kesmezlerdi. Büyük ziyafetlerde at kesilirdi. Et ihtiyaçlarını sürüler halinde yetiştirdikleri koyun, keçi gibi hayvanlardan ve avlarından karşılamaktaydı.¹²⁸ Ayrıca sürekle avları yine besin maddesi elde etme konusunda önemliydi. Sürekli avı olarak adlandırılan avın tüm Türk halklarında önemli bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir.¹²⁹ Sürekli avlarında ve hayvan sürülerinin güdülmesinde at en önemli araçtı.¹³⁰

Kısıraklardan sağılan sütler Türklerin başlıca içkilerinden biri olan kımızın yapımı için önemliydi. Kımız sadece kısırak sütünden değil aynı zamanda deve sütünden

¹²⁵ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.173.

¹²⁶ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.200.

¹²⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 214.

¹²⁸ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.152.

¹²⁹ Kurat, *Peçenekler*, s.82.

¹³⁰ Taşağıl, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", s.135.

yapılmaktadır. Sağılan kısırak sütü kımız tulumlarına konur ve içine bir miktar kımız dökülerek mayalanır ardından on beş yirmi gün içinde tüketilecek duruma gelirdi. Kımız tulumlarına “kasuk” denir ve genelde yüzülmüş at derisinden yapılmaktaydı.¹³¹

1.1.6. Ulaşım

Atlı-savaşçı göçebe bir hayat tarzı süren Bozkır-Türk insanları yaşadıkları coğrafyayla bütünleşmeye ve hayatlarını bulundukları ortama göre şekillendirmeye mecburlardı. İklim şartlarının zor olduğu, ekonomisi büyük çoğunlukla hayvancılığa dayanan Türk kökenli bozkır insanları çeşitli nedenlerle bulundukları yerlerden göç ederek yer değiştirmiş ama kendilerine has kültürlerini kaybetmemişlerdir. Atın evcilleştirilerek uçsuz bucaksız topraklara hâkim olunmasıyla göç ettikleri yerlere uyum sağlamış ve binlerce yıl yok olmadan varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Dünyaya Türkler tarafından sunulan ve kazandırılan en önemli öge olarak değerlendirilen at, hız ve hareket yetisi sayesinde bozkır insanının yoldaşydı. Hayatın, olayların, insanların hareketli olduğu zamanın hızlı aktığı bozkırlar bazı yazarlar tarafından atın anavatanı olarak kabul edilir ve bu nedenle de bozkır insanının doğuştan atlı asker(süvari) olduğu görüşündedirler. Türk bozkır kültürünün at üzerinde kurulduğunu söylemek mümkün olacaktır. Türklerin atı evcilleştirmeleri ve bir araç olarak kullanmaları Dünya tarihinde atlı bozkır kavimlerinin öncüleri olmalarını sağlamıştır.¹³² Hayatlarının her alanında olduğu gibi binek hayvanı olarak ulaşımda da at kullanılmıştır.

1.1.7. Kurban

At, Türk kültüründe kurban edilen hayvanların başında gelir. Bu durum atın kutsal oluşuna, Türklerin atı ne gibi kutsiyet yüklediklerine ona ne gözle baktıklarına yorulmalıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere bir savaşçının en büyük yoldaşı attır. Savaşçı öldükten sonra en sevdiği atının kurban edilmesi ve ölen kişiyle birlikte gömülmesi ikisinin de kader (yazı) arkadaşı olduğunu göstermektedir.¹³³ Gökten indiği kabul edilen, kutsiyet atfedilen at, kuyruğu kesilerek (bu kuyruk kesme olayı bir yas alameti olabilir) törenle sahibinin ya da kendine özel mezarlara gömülmüştür.¹³⁴

Tarihi ve arkeolojik çalışmalar sonucu Türk olarak kabul ettiğimiz İskitler Tanrılarına çok çeşitli hayvan adanmışlardır. Burada en çok adanan hayvan attır. İskitler

¹³¹ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri 2*, s.152.

¹³² Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.79.

¹³³ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.59.

¹³⁴ İbrahim Kafesoğlu, “At”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 27.

hakkında bakılacak ilk kaynak olan Herodotos onların kurban törenleri hakkında bilgi vermektedir. Kurbanın önce ön ayakları iple bağlanır ardından kurbanı adayan kişi ipi çekerek hayvanı yere yığar. Hayvanı sunduğu Tanrı'ya dua eder ve boğar. Kurban edilen hayvanın derisi yüzülür eti de pişirilerek yenir. Herodotos'un kaydına göre İskitler asla domuz kurban etmezlerdi.¹³⁵

Asya Hun İmparatorluğu ve Türk Kağanlığı (Gök-Türkler) zamanında Çin ile yapılan anlaşmalarda beyaz at kurban edildiği bilinmektedir. Beyaz at seçimi anlaşmaların uzun süreli olması içindi.¹³⁶ Ayrıca Türk kültüründe beyaz renk duruluk, ululuk, güç ve adaleti temsil etmektedir.¹³⁷ Seçilen rengin ve atın rastgele olmadığı, yüklenen kutsiyet ve verilen değer burada öne çıkmaktadır. Ak ya da beyaz renk saflığı temsil ettiği gibi maneviyata daha uygun bir renk olarak görülmüş olmalıdır.

Ölen kişiler için yoğ/yuğ töreni düzenlenir, atlarının kuyrukları kesilerek kurban edilir ve ölünün ardından ölü aşı sunulurdu. Ölen kişi alp/ kahraman karakterinde ise değerli eşyaları ve atlarıyla birlikte gömülürdü.¹³⁸ Defnetme ve yas törenlerinin dışında ölünün yanına kendisiyle birlikte gömülen/ bırakılan eşyalar, ölen kişiye lazım olacak eşyalardır ve bu ölüler uygulama kültürünün doğal bir parçasıdır.¹³⁹ Bu gelenekle görülüyor ki Türkler, ölülerinin öteki dünyada rahat edebilmeleri için bu düşünce sistemi içindeydi.

Hun çağından başlayarak görülüyor ki at en önemli kurban hayvanıydı. Atın dışında sırayla koyun, sığır, deve kurban olarak sunulurdu. Bu hayvanların da erkek olanları seçilirdi. Yılın belli aylarında devlet işlerini görüşmek için toplanılır ve Gök-Tanrı'ya, atalara ve doğa ruhlarına başta at ve koyun kurban edilirdi. Sunulan kurbanlar sonrası ziyafet düzenlenirdi. Oğuz Türkleri için çok önemli bir yer işgal eden Dede Korkut (ya da Korkut Ata) öykülerinde kurban olarak attan aygır (erkek at), deveden buğra, koyundan koç, sığırdan boğa, keçiden teke (ya da erkeç) seçilip kesildiği göze çarpar. Türkistan coğrafyasından daha kuzeye çıkıldığı zaman coğrafi şartlar gereği atın yerini ren geyiğinin aldığı görülmektedir.¹⁴⁰ X. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokattes, Türklerin yerlerin ve göklerin yaratıcısı tek bir Tanrı'ya inandıklarını, ona taptıklarını ve at, sığır,

¹³⁵ Durmuş, *İskitler*, s.127-128.

¹³⁶ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.59.

¹³⁷ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.26.

¹³⁸ Yıldırım, "Sosyal Yapı, Din, Mitoloji", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.54-55.

¹³⁹ Uno Harva, Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 241.

¹⁴⁰ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s.238.

koyun kurban kestiklerini kayıtlara geçiriyordu.¹⁴¹ Çalışma konusu olarak seçtiğimiz at kurbanı için daha geniş bilgi üçüncü bölümde verilecektir.

1.1.8. Hediyeleşmede At

Hayatlarının her alanında büyük öneme sahip olan at doğal olarak hediyeleşmede de değerli görülüyordu. Komşu devletlere siyasi çıkarlar sebebiyle hediye edilmesi üzerine kaliteli atlar seçilip yetiştiriliyordu. Hunların devletlerarası anlaşma törenlerinde beyaz at kurban ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu kurban işlemi öncesi ırmak kenarına gidilir sonra da dağa çıkılırdı. Kutsal Hun kılıcıyla kurban edilen atın kanı yine bir Hun kaşığı yardımıyla şarap ile karıştırılırdı. Bu karışım Yüe-chih kralının kafatası ile içilirdi. Bu eylemler sonrası kan andı yapılmış oluyordu.¹⁴² Ötüken’de hâkimiyet sırası Uygurlardan Kırgızlara geçtiği sırada, Kırgızlar Çin ile karşılıklı elçilik heyeti kabul etmişlerdi. Kırgızların elçi olarak seçtikleri Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) yanına iki beyaz at ve mektup alarak T’ang sarayına gitmişti.¹⁴³ Bu antlaşmalardan hareketle beyaz atın Türklerdeki yeri ve kutsiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Antlaşmaların uzun süreli ve adaletli olmasına özen gösteriliyordu.

Beyaz at sadece hediyeleşme ya da kurban sunumunda değil aynı zamanda hükümdarların bizzat bindiği hayvan olarak karşımıza çıkar. Beyaz rengin Tanrısal bir yanı olduğu düşüncesinden hareketle mitolojilerde, sanat eserlerinde ve gerçek tarihi kişilerin (kahraman, hükümdar gibi) bindikleri atlar beyazdır. Yüklenen kutsiyetin yanı sıra beyaz renkte at renginin nadir bulunmasından da kaynaklanabilir. İtalyan ressam Fausto Zonaro’nun Maometto II. Entra Costantinopoli tablosunda tasvir ettiği üzere Fatih Sultan Mehmet’in bindiği at da beyazdır.¹⁴⁴

968 yılından Kiev’i kuşatan Peçenek başbuğu yaptığı görüşmeler sonrası kuşatmayı kaldırmaya karar verir ve Rus komutan Pretiç’e dostluk teklifinde bulunarak armağanlar verir. Armağanların içinde at, kılıç ve ok vardır. Pretiç’in armağanları ise kalkan, zırh ve geniş yüzlü kılıçtır. Karşılıklı verilen bu armağanlar iki milletin de karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.¹⁴⁵ Peçenekler saldırı silahları armağan ederken Ruslar bu hediyeleşmeye daha çok savunma silahlarıyla karşılık vermiştir.

¹⁴¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsanı Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s.70.

¹⁴² Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s.61.

¹⁴³ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.150.

¹⁴⁴ Gürçay, “Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, s.43.

¹⁴⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.401.

Kaynaklar Türkiye Selçuklu döneminde de sultanların diğer ülkelerin hükümdarlarıyla karşılıklı armağan alıp-verdiğinden bahsetmektedir. 1176 Miryakefalon Savaşı'ndan kısa süre sonra II. Kılıçarslan devlet büyüklerinden en nüfuslu kişi olan Gabras'ı, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un huzuruna göndermişti. Gabras, İmparator Manuel Komnenos'un yanına vardığında Türklere has selamını vererek armağanlarını sunmuştur. Sunulan armağanlar tören yürüyüşleri için yetiştirilmiş Nisa atı, gümüş eyer takımı ve iki yanı keskin kılıçtır. Yine 1205 yılında Konya'yı kuşatan çocuk yaştaki yeğeni III. İzzettin Kılıçarslan'ı tahtan indiren I. Gıyasüddin Keyhüsrev huzuruna çağırıldığı yeğenin gönlünü almak için ona at, katır, kemer, külah, altın saplı kılıç gibi armağanlar vermiştir.¹⁴⁶ Özellikle Türkiye Selçuklu Devleti döneminden bahseden kaynaklar ve tasvirlerde at üstünde yıldırım gibi hızla giden insanlar olarak yazılmış ve betimlenmiştir.

1.1.9. Don (Paça/Gorm) Renklerine Göre At Adları ve Cinsleri

Bozkır-Türk Kültürü'nün bir parçası halini alan at ve atlarına kahramanlık unvanları veren Gök-Türkler hükümdarlarının bindikleri atlar renklerine göre ad almıştır. Bilge Kağan'ın kardeşi Kültigin'in bindiği atlar ve renkleri şöyledir: Yağız, Azman, Az, Bayırku (beyaz at), Alp-Salçı (beyaz at), Ögsiz (beyaz at), Başgu (boz at), Kedimlig (torig at). Kültigin savaşa giderken sekiz kez ak ata, üç kez boz ata, iki defa da konur ata, bir kez de keher ata binmiştir.¹⁴⁷

Hakanlılar (Karahanlılar) dönemine ait önemli eser Divanü Lügati't Türk'te at donları ve nişanları geniş yer kaplamaktadır. Bu güzide eserde on yedi at donu ve on at nişana yer verilmiştir. Türkiye Türkçesiyle yazılmış olan Derleme Sözlüğü bu konuda en geniş eserdir. Bu eserde toplamda kırk iki at donu, otuz iki nişan vardır. Hemen ardından Tarama Sözlüğü onu takip ederek içerisinde dokuz at donu ve altı at nişanı yer almaktadır. Her iki eserde de Türkiye Türkçesinde toplam elli bir at donu ve otuz sekiz at nişanı ile birlikte oldukça zengindir.¹⁴⁸ At donlarından kurban sunumlarında, Alplerin kahramanlıklarını anlatırken ya da ticaret malı olarak kullanılırken kaynaklarda bahsedilmektedir.¹⁴⁹

Türkçe dilindeki at adları ve cinsleri şu şekildedir:

¹⁴⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.404-405.

¹⁴⁷ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.150.

¹⁴⁸ Salim Küçük, "Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanlar", *Turkish Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, s.1850.

¹⁴⁹ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.155.

Ak: Oğuzların dışındaki Türkler alacalı olan ata “ ak at” derler.

Ak az: Kıpçak Türklerinin bacaklarında beyaz lekeler bulunan sarı ata verdikleri ad.

Al: Kıpçakların doru renkli atlara verdiği ad.

Ala at: Kazaklarda beyaz üzerine koyu renkli beyaz renkleri olan at cinsi.

Alaça: Ala renkli at.

Bol at: Beyaz bacaklı at

Ogar bol: Beyaz bir lekeye veya beyaz bacaklara sahip olan at.

Boymul at: Boynunda beyaz bir leke olan at.

Boz at: Kazaklarda derisinin her tarafı beyaz olduğu halde ağız civarı ve böğürleri kara olan at cinsi. Divanı Lügatit Türk'te “ Herhangi bir hayvan beyazla kırmızı arasında olursa yine böyle denir” diye geçmektedir.

Boz at: Kıpçaklarda boz renkli at, kırat.

Bögrül at: Böğründe beyaz lekeler olan at.

Bürul at: Kazaklarda karışık renkte yeleli bir at cinsi.

Ciran at: Kazaklarda kızıl ata verilen addır.

Çından at: Kızıla çalar kahverengi at.

Çilgü at: Doru at.

Kara ala: Kazaklarda ala ata verilen addır.

Kara boz at (Kara kök): Kazaklarda gerçek rengi beyaz fakat baş arka but ve yele kuyruğunda kül rengine çalan benekler bulunan bir at cinsi.

Kara karı: Kazaklarda bir at cinsi.

Kara kula: Kazaklarda kula at cinslerinden biri.

Kara küröng: Kazaklarda koyu kestane dorusu adı verilen bir at cinsi.

Kara toro: Kazaklarda kahverengi yele ve kuyrukları kara olan kara doru atlara verilen addır.

Ker at: Kazaklarda yelesi ve kuyruğu beyaz olan koyu renkteki at cinsi.

Kır: Kır rengi, kır at, kır renkli at.

Kır at: Altay Türklerinde Tanrı Ülgen için kurban edilen at.

Kızıl ala: Kazaklarda ala at adı verilen at cinsinden biri.

Kızılkök: Kazaklarda gerçek rengi beyaz fakat baş arka but ve yele kuyruğunda sarımtırak benekler bulunan bir at cinsi.

Kızıl sarı: Kazaklarda bir at cinsi.

Kongur at: Kazaklarda açık renkte ve açık yelesi bir at cinsi.

Kuba at: Rengi, donu kumral (konural) ile sarı arasında olan at.

Kula: Kula renkli at.

Küröng: Kestane dorusu olan at.

Or at: Donu kırmızı ile sarı arasında bulunan at.

Sarı at: Kazaklarda karınları sarımtırak olan kahverengi bir at cinsidir.

Şabdir at: Kazaklarda ağız ve böğürleri beyaz olan kahverengi atlara verilen ad.

Şıbar at: Kaplan benekli açık renkteki bir at cinsi.

Tarıg at: Doru renkli at.

Taz at: Alacalı at.

Tığ at: Kırmızı ile doru rengi arasındaki at, konur al.

Toro at: Kahverengi yele ve kuyrukları kara olan doru atlara verilen ad.

Torıg: Orhun Yazıtlarından Kültigin Yazıtında geçmekte ve bir at donunu ifade etmektedir.

Tüm: At renklerinden düz renk.

M.Ö. I. yüzyılda Çin ülkesi ile Asya Hunları (Huhanye Chanyu zamanında) arasında yapılan bir dostluk antlaşmasında iki devlet birbirlerine karşılıklı aldatma, saldırı ve soygunda bulunmama adına söz vermişlerdi. Bu antlaşmada beyaz bir atın kanı şarapla karıştırılmış ve karşılıklı ant içilmişti. Dede Korkut Hikâyelerinde atların çok fazla olmasında ötürü atlar adları yerine don renkleri ile tasvir edilmektedir. Destanların öz atı olan kazılık atın özelliği yelesinin kara olmasıdır.¹⁵⁰ Çin kaynaklarında en azından Gök-Türkler döneminden beri varlığı bilinen bir boy adı olarak karşımıza Toru-Aygır/ Tor-

¹⁵⁰ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.152-155.

Aygır çıkmaktadır. Kırgız boylarından biri olduğu bilinmektedir. Toru ya da doru Türkçe bir sözcük olup yelesi ve ayakları kara, gövdesi kızıl ata denmektedir. Bu boy adı muhtemelen bu ata sahip oldukları için kullanılmıştır.¹⁵¹ Hayvanların yavruyken bulunduğu yaşa göre adlandırılması ya da renklerine, beneklerine göre sınıflandırılıp adlar verilmesi Türklerin hayvancılık ve özelde atçılık alanında ne kadar ileri olduklarını gösterir.

1.1.10. Atasözü ve Deyimlerde At

At hayvanının Türk kültüründeki yerini en iyi şekilde gösteren dil malzemesi belki de atasözleridir. Atasözleri geçmişten günümüze ve hatta geleceğe bırakılacak olan tecrübe nitelikli mirastır.

At işler, er övünür.	At ile avrat yiğidin bahtına.
At, yiğidin yoldaşdır.	Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aş girince yağ oldum sanır.
At adamına göre değil, adımına göre yürür.	At binenin (iş bilenin), kılıç kuşananın.
Ata arpa, yiğide pilav.	At, yiğidin yoldaşdır.
Ata binen nalını, mihini arar.	Arpa verilmeyen at kamçı zoruyla yürümez.
Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutma.	Alma alı, satma kır, yağızın da binde biri; ille doru, ille doru.
Ata da soy gerek, ite de.	Kuş kanadı ak olur, er kanadı at olur.
Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli.	Atı eşkin, kılıcı keskin.
Ata eyer gerek, eyere yiğit gerek.	Yek at, yek mızrak.
Atı alan Üsküdar'ı geçti.	Atın ölümü arpadan olsun.
Dereyi geçerken at değiştirilmez.	Atta, avrat uğur vardır.
Er ölür nam kalır, at ölür meydan kalır.	Atın dorusu, yiğidin delisi.

¹⁵¹ Mehmet Kırdıroğlu, Kırgızlar ve Kıpçaklar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s.177.

Ortak atın beli kırık olur.	At olacak tay yürüyüşünden belli olur.
At ölür, itlere bayram olur.	At, sahibine göre kışner.

Gibi birçok atasözü ve deyimde özellikle kahramanlık vurgusu yapılmıştır.

BÖLÜM II

2. TÜRK DİNLERİ VE ŞAMANİZM

Din sözcüğünün sözlük anlamı “*Tanrı’ya, doğa üstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum*”¹⁵²dur. İnsanlık tarihiyle eşgüdümlü olan din duygusu, toplumların hayatında önemli bir yer işgal ettiği gibi kültürün oluşmasında da rol oynayan öznelerin başında gelmektedir.¹⁵³

Eski Türk dini olan Gök-Tanrı (Kök Tengri) ya da diğer adıyla *Tengricilik*, Hunlardan beri süregelen ve bozkırda doğan inanç sisteminin ilk tipi olarak sayılabilir.¹⁵⁴ Eski Türklerin inanışları *Gök-Tanrı, atalar kültü ve doğa güçlerine inanma* olmak üzere üç esasta birleşiyordu. Doğanın içinde yaşayan Türkler doğa içindeki bir takım öğelerin güçleri olduğuna inanıyorlardı. Tanrı’nın belirli sorumluluklar yükleyerek yarattığı dağ, göl, deniz, kaya, taş, orman, ağaç gibi öğelerin birer ruhu vardı. Ruhlar iyilik ve kötülük getiren olarak iki gruba ayrılıyordu. Bu bilgilere örnek vermek gerekirse Orhun Yazıtlarında geçen Umay iyilik getiren bir ruhtu. Eski Türklerde yılın belli aylarında devlet işlerini görüşmek için toplanılır ve Gök-Tanrı’ya, atalara ve doğa ruhlarına başta at ve koyun kurban edilirdi. Sunulan kurbanlar sonrası ziyafet düzenlenirdi. Bu toplantılar Hunlar döneminde yılda üç defa yapılırdı.¹⁵⁵

Eski Türkler, gökyüzü, güneş, dağ, deniz gibi doğa öğelerine karşı hep saygıyla yaklaşmışlardır. Doğa öğelerinin ve bazı gizli güçlerin varlığına inansalar da, ruhların insan biçiminde herhangi bir yansıması olduğunu düşünmemiş oldukları için hiçbir şekilde putlaştırma yapmamışlardır. Hun, Gök-Türk ve Oğuzların yazıtlarından yola çıkarak göğü yaratan, tek olan Gök Tanrı(Kök Tengri) olarak adlandırılan dine sahip oldukları görülür. Bu inancın temelindeki “Biz ve Ötekiler” yani “insanoğlu ve Tanrı ile diğerleri”, ölen ataların ruhuna saygı ve onlar için kurban kesimi vardır. Bu inanca göre görülüyor ki insanların ruhu öldükten sonra da yaşamaktaydı.¹⁵⁶

Yine Türk inanç sistemi içinde görülen *doğa güçlerine inanma* konusunda *Iduk Ötüken* ve *Tamır iduk baş* olarak iki yer-sub adının zikri görülür. Türklerin kutsal kağanlık

¹⁵² *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 2011, s.668.

¹⁵³ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul, 2013, s.13.

¹⁵⁴ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, s.67.

¹⁵⁵ Elvin Yıldırım, “Sosyal Yapı, Din, Mitoloji”, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.56.

¹⁵⁶ Emine Temel, “Türklerde Din”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi’ne*, Ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s.212.

merkezi olan Ötüken ve Hunlar döneminden itibaren etrafında toplanılan kutsal su kaynağı Tamır'a büyük bir değer atfedilmiştir.¹⁵⁷ XI. yüzyıl İranlı tarihçi ve coğrafyacısı Gerdizi, Türgiş (Türkeş) Yabgusu'nun ülkesinde büyük bir dağın varlığından bahseder. Türgişler bu büyük dağı "Tanrının makamı" sayarlar ve bu dağ üzerinde yemin ederler. Ünlü Tanrı dağlarının adının da bu inançtan geldiği düşünülmektedir. Türgişler bu gibi yerleri iduk yani kutsal/ mübarek olarak sayar ve görürlerdi.¹⁵⁸ Oğuz Türklerinin atası olan Oğuz Kağan'ın altı oğlunun adı doğada kutsal görülen ve kabul edilen terimlerdir. Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz¹⁵⁹ olan adları günümüzde de kullanılmaktadır. Türkler doğaya karşı her zaman saygı ve sevgiyle yaklaşmışlardır. Doğa onlar için hem dost hem de kutsal olmuştur. Kadim Türk Tarihinde kullanılan kişi adları çoğu zaman doğadan alınmıştır. Günümüzde de kız ya da erkek çocuk fark etmeden kullanılan doğa adları oldukça popülerliğini korumaktadır.

Türkler, çok tanrılı bir dine ya da tanrı-kral anlayışından tamamen uzak bir ulustur. Hun döneminden itibaren Gök-Tanrı dinine inandıkları görülmektedir. Çin kaynaklarında geçtiği üzere M.Ö 176 tarihinde Mete (Modu) Çin imparatoruna bir mektup göndermiş ve gönderdiği mektupta tanrının isteği ile tahta çıktığını, başarısının tanrının işi olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰ Görüldüğü üzere olup biten her şey tanrının izniyle olur. Tahta çıkan ya da yaptığı işte başarılı olan kağan tanrıyı unutmaz ve başarısını tanrıya atfeder.

Türkistan bozkır topluluklarının geçmişte dinle fazla ilgileri yoktu.¹⁶¹ Türkler din tercihi konusunda zengin bir geçmişe sahiptir. Hiçbir dine ne koyu taraftar olmuş ne de karşıtlık yapmışlardır. Birbirinden farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler, etkileşim halinde bulundukları çevre ve toplumların etkisiyle tarih boyunca çeşitli din ve inanç sistemlerini kabul etmiştir. Bu nedenle tek bir dinden ya da inanıştan bahsetmek mümkün değildir. İnanç sistemleri ve ritüeller kültürlere aynı zamanda coğrafyaya göre değişiklik gösterir. Bozkır hayatında din çok önemli bir yer tutmaz. Türkistan bozkırlarının zorlu hayat şartları insanların sıcak bölgelerdeki kültürlere yönlendirmekteydi. Türk dini olan Gök-Tanrı (Kök Tengri) dininde başka Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Musevilik, İslamiyet gibi çeşitli din ve inançlar sayılabilir.

¹⁵⁷ Yıldırım, "Sosyal Yapı, Din, Mitoloji", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.56.

¹⁵⁸ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsanı Esasları*, s.73.

¹⁵⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.15.

¹⁶⁰ Yıldırım, "Sosyal Yapı, Din, Mitoloji", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.53.

¹⁶¹ Taşağıl, "Kadim Türklerin Serüveni", *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, s.35.

Türk tarihinin ilk çağlarından beri inançlarının temelini oluşturan Gök-Tanrı dini ile Şamanizm inancında savaşçılık ve kahramanlık terimleri önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle savaşta öldürmek ya da ölmek eylemleri kutsal görülür. Gök-Tanrı'nın en iyi biçimde algılanıp, uygulanan emri savaşmaktır.¹⁶² Burada yine Türkler kendi savaşçı ve kahraman özelliklerini vurgulayarak dinlerine de yansıtmıştır. Yapılan din seçimleri toplumsal ve kültürel olarak hayatlarında önemli izler bırakmıştır. Öyle ki bu izler bazen o kadar etkili ve güçlüydü ki yeni kabul edilen din bu etkileri silemiyordu.¹⁶³ Hangi dini kabul ederlerse etsinler “*Bozkır Türk topluluğu, dini temellere dayanan bir “cemaat” olmaktan ziyade, siyasi karakter taşıyan bir sosyal yapıya sahipti.*”¹⁶⁴

2. 1. Gök-Tanrı (Kök Tengri) Dini

İlk defa VIII. yüzyılda Orhun Yazıtlarında geçen Tengri/Tanrı, bağımsız olarak kullanıldığı yerlerde “Tanrı”, önüne sıfat aldığında ise “gök/gökyüzü” anlamını karşılar. IX. ve XI. yüzyıl Uygur Türkçesi döneminde “İlah/Tanrı/Buda/Burkan/efendi” anlamlarını taşıırken, İslamiyet'in kabulü sonrası dönemde “Bayat/Çalap/İdi/Ülgen” ifadelerinin altında “İlah/Allah” anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁶⁵

Üze Kök Tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. / Üstte mavi gök, altta yer yağız kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. (Kül Tigin Yazıtı Doğu yüzü, 1)¹⁶⁶

Körtle tüzün tengrim burkanım bulunçsuzum / güzel, asil tanrım, burkanım, bulunmazım. (Arat 16,17)¹⁶⁷

Küdelzi kimni küdezse idi tilek buldu ni'met talusın yidi / Kimi gözetirse Tanrı, o gözetildi, dileğine ulaştı, nimetin iyisini yedi.¹⁶⁸

Hunlar, yılın ilk ayında Ch'an-yü yani hükümdarın sarayında ve ilkbaharda beşinci ay olan Haziran'da Ongin Irmağı bölgesindeki Ejder Şehri (Lung-ch'en) ve sonbaharda Tai-lin'de Gök-Tanrı'ya, atalarına ve doğa güçlerine at ile koyun kurban ederlerdi. Kurban edilen hayvanların erkek olmasına özen gösterilirdi. Bir işin doğruluğunu ve sonucunu tayin edebilmek için ay ya da yıldızların hareketlerini kontrol ederek belirlerlerdi. Ölüm

¹⁶² Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.91.

¹⁶³ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.14.

¹⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türk Dini”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:3, s.34.

¹⁶⁵ Temel, “Türklerde Din”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.211.

¹⁶⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2020, s.40.

¹⁶⁷ Temel, “Türklerde Din”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.211.

¹⁶⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.113.

durumunda yas törenleri yapıldı. M.Ö 79 yılında Hun kurganlara saldırı yapan Moğol Wu-huanlara karşı savaş açılmıştı. Kurganlara yapılan saldırının nedeni ölümlerle beraber gömülen silahlar, değerli eşyalar, tam donanımlı atlar ve kadınların üzerindeki mücevherlerdi. Asya Hun hükümdarlarına ait kurganlarda çok sayıda at iskeleti bulunmuştur.¹⁶⁹ Ayrıca Orta Avrupa’da Hun ve Avar çağında kurganlarda bol miktarda at iskeleti bulunmuştur.¹⁷⁰

Gök-Türkler döneminden itibaren dini hayatla ilgili daha açık bilgilere ulaşılmıştır. Orhun Yazıtlarında şifresi çözülen ilk sözcüklerden olan Tengri en yüce ve yüksek güç olarak görülür. Tanrı’nın gökte olduğu kabul edilse de hiçbir zaman hiçbir şekilde insani nitelikler yüklenmemiş ve bir cisim ya da puta dönüştürülmemiştir. Tanrı’nın buyruklarına uymayan ceza alırken, yine Tanrı’nın bağışladığı kuta uygun değilse o kut uygun olmayan kağandan geri alınırdı. Savaşlar Tanrı’nın isteği ile zafere ulaşır düşüncesi yaygındı. İnsan ölümlü, Tanrı ise sonsuzdur. Türk dini anlayışına göre toplum içinde siyasi nüfuz ya da yönetici kesimi etki altına alacak din adamı topluluğu yoktur ve buna fırsat verilmemiştir. Orhun Yazıtlarında da geçtiği üzere sadece halk arasında *kam* denen din adamları vardır.¹⁷¹ Bu işleyiş gösteriyor ki Türkler kağan ya da halk fark etmeksizin çağdaşlarına nazaran din adı altında ayrımcılığa uğramamaktadır. Din adamlarının yönettiği ya da taraftar topladığı bir sınıf yoktur. Her şey Tanrı’nın isteği ve izniyle olur. Türkler, Tanrı’dan korkmak yerine ona saygı ve sevgi ile bağlıdır.

Orhun Yazıtlarında görülüyor ki Gök-Türkler Tanrı’yı millileştiriyordu. Tanrı milli ve yalnızca Türklere aitti. Tanrı yalnızca kendilerini korur ve diğer milletlerden üstün tutardı. Bu düşünce ve hareketle Tanrı sözcüğü birçok yerde “Türk Tengrisi” anlamına karşılık gelecek biçimde kullanılmıştı. Tanrı, zamanı düzenleyen ve yönetendi. Tanrı her zaman en yüce, en kutsal, göğün yaratıcısı ve bu dönemde Türklere has inanç sisteminin temeliydi. Tanrı tarafından kağana verilen il (devlet) yönetme yetkisi sayesinde kağan, halkı üzerinde bir yetkiye sahip oluyordu. Türkler ilini kutsal görüyor, kağan da Tanrı’dan aldığı kut aracılığıyla ilini, halkını yönetiyordu. O yüzden kağanın sözü Tanrı sözü gibi görülüyordu.¹⁷² Kağana Tanrı tarafından verilen hâkimiyet hükümdarı karizmatik kılıyordu. Tanrı’nın verdiği hâkimiyet hakkı *kut*’tur. Karizmatik hükümdarlığın hâkim olduğu toplumlarda din çoğunlukla ön planda olduğu halde eski Türk siyasi ve devlet

¹⁶⁹ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, s.67-68.

¹⁷⁰ Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.238.

¹⁷¹ Yıldırım, “Sosyal Yapı, Din, Mitoloji”, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.53.

¹⁷² Temel, “Türklerde Din”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi’ne*, s.212.

teşkilatlanması dini bir nitelik taşımamıştır.¹⁷³ Ayrıca Gök-Türk kağanlarının “Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Gökte Doğmuş” gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir.¹⁷⁴

Türk tengrisi ıduk yiri subı anca itmiş erinç. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolcun tiyin kangım İltiriş kaganıg ögüm İlbiilge Katunug Tengri töpüsünde tutup yügerü kötürti erinç. / Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlteriş kağanı, annem İlbiilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır. (Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü,10)¹⁷⁵

Tengri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı kon teg ermiş. / Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. (Kül Tigin Yazıtı Doğu Yüzü, 12)¹⁷⁶

Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bödge olurtum. / Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. (Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü, 1)¹⁷⁷

Türk budunug atı küsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş Tengri il birigme Tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun [tiyin özünün ol Tengri] kağan olurtdı erinç. / Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye kendimi o Tanrı Kağan oturttu tabi. (Kül Tigin Yazıtı Doğu Yüzü, 25-26)¹⁷⁸

Tanrı, Türkleri diğer milletlerden üstün tutar. Tanrı, Orhun Yazıtlarına göre güç durumlarda Türklerin yardımına yetişir, üzerlerine kökü göğe dayanan bir kağan gönderir ve onları yok olmaktan kurtararak dünyayı yönetme hakkını ellerine verir.¹⁷⁹ Kaşgarlı Mahmut’un ifade ettiği gibi Türk ulusuna adını bizzat Tanrı vermişti.¹⁸⁰ Orhun yazıtlarındaki örnekler yukarıdaki verilen bilgileri destekliyor. Türkler Tanrı’yı yalnızca kendi Tanrıları olarak görüyorlardı. Ondan korkmak yerine sevgi ve saygıyla ona bağlılık gösteriyorlardı.

X. yüzyılın ilk yarısında Abbasi Halifeliğinden İdil-Bulgarlarına doğru yolculuğa

¹⁷³ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.67.

¹⁷⁴ Ahmet Taşağıl, *Türk Kağanlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2022, s.127.

¹⁷⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.68.

¹⁷⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.45.

¹⁷⁷ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.35.

¹⁷⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.48.

¹⁷⁹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.19.

¹⁸⁰ D. Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün: “Türk” Sözüünün Hazin Serüveni*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.39.

çıkan İbn Fadlan başta Oğuzlar olmak üzere Bulgar, Hazar, Peçenek, Başkurtlar ve diğer küçük Türk boy/budunları hakkında önemli bilgiler verir. Hazar Denizi'nin doğusu ve Seyhun Irmağı (Sir-Derya) arasını yurt tutan Oğuzların çok zengin olduğunu ve yabgular tarafından idare edildiğini kaydeder. Ayrıca Tek Tanrı inancına bağlı olduklarını, töre (hukuk), örf, sağlam ahlaklı ve misafirperverlikleri hakkında güzel betimlemeler yapmıştır. Müslümanlarla geniş ticari ilişkileri olduğunu da kaydeder.¹⁸¹ Yine İbn Fadlan, aralarından birinin zulme uğradığı ya da başına kötü bir olay geldiğinde başını göğe kaldırıp “Bir Tanrı” dediğini seyahatnamesinde kaydetmiştir. Zina bilmediklerini, kadın ve erkek ayrımı olmadığını ve çok misafirperver olduklarını da yazmıştır.¹⁸²

2.2. Şamanizm

Kimi düşünce ve çıkarımlara göre Şamanizm, Gök-Tanrı dini ile aynı tutulsa ya da karıştırılsa bile aynı şey değildir. Şamanizm bir din değil içinde büyü olan, Eski Türk inanışlarıyla Budizm'in karışımı olan bir inanıştır.¹⁸³ Şamanizm'in insanlık tarihi ile birlikte süregelen çeşitli rivayetlerin ve dinlerin tesiriyle ortaya çıktığı düşünülmektedir. Şamanizm ile Türk inancı arasında zamanla bir uyum yakalansa da Türk inancı dışında kalan inançlardan beslenmiştir. Bu beslenme ve yenilenmeyle şekillenen bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmıştır. Şamanizm Türk tarihinde hiçbir zaman devlet dini olma görevini üstlenmemiştir. Ayrıca Şamanların da devlet yapısında yeri olmamıştır.¹⁸⁴ Gök-Tanrı inancı, atalar kültü ve doğa güçlerine saygı gibi çok eski inanç kalıntılarını içinde barındıran Şamanizm, güçlü ve mistik bir büyü sistemidir.¹⁸⁵ Çin kaynakları Türkler hakkında her bilgiyi vermesine rağmen Şamanizm'den bahsetmez. Cengiz Han'dan sonra bozkır halkları arasında yer tuttuğu düşünülmektedir. Kısa tanımıyla Şamanizm, merkezinde şamanın bulunduğu kendine has inanç ve ritüellerin olduğu farklı biçimleri bulunan coşkuya dayalı bir yöntemdir. Şamanizm başlığına üçüncü bölümde daha geniş yer verileceği için burada üzerinde fazla durulmayacaktır.

2.3. Budizm / Tibet Lamaizmi

“Aydınlanan, uyanan” anlamına gelen Buda/ Buddha mahlaslı, Budizm kurucusunun gerçek adı Siddharta Gotama'dır. M.Ö VI. yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda Sakya kabilesi yöneticisinin çocuğu olarak doğsa da, saray eğlencesi

¹⁸¹ Turan, *Kunlar ve Eski Türkler: Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler*, s.22.

¹⁸² Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Yeditepe Yayınları, 2022, s.10.

¹⁸³ Ahmet Taşağıl, “Kadim Türklerin Serüveni”, *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, s.34.

¹⁸⁴ Yıldırım, “Sosyal Yapı, Din, Mitoloji”, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.57.

¹⁸⁵ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.35.

sırasında bir keşişten etkilenecek gerçek hayatın saraydan farklı olduğunu anladı. Saray hayatını terk ederek zühd hayatı yaşadı ve aydınlanmaya erdi.¹⁸⁶ M.S II. yüzyılın başında Kuşan yöneticisi olan Kanişka, Budizmi himaye ederek bu dinin Hindistan'dan çıkmasına vesile olmuştur. Hindistan'dan çıkarak Orta Asya ve Çin'e yayılan Budizm, 372 yılından sonra Kore'ye ulaşmış, VIII. yüzyıldan itibaren Tibet'te etkisini göstermiştir. Batı Türkistan'da Sasanilerden destek gören Maniheizm ve Zerdüştilik karşısında pasif kalsa da asıl yayılması Doğu Türkistan'da gerçekleşmiştir.¹⁸⁷

Türkler arasında ilk olarak Budizm I. Gök-Türk kağanı Tapar Kağan (572-581) etkili olmaya başlamıştı. Bu olayı hem Bugut Yazıtı hem de Çin kaynakları desteklemektedir. Bu dönemde Burkan tapınakları inşa edilirken, *Nirvana sutra* adlı kitap Türk diline çevrilmişti. Budizm'de kullanılan Sanskritçe, Çince ve Toharca dillerinin halk tarafından anlaşılması zor olduğundan Eski Uygur Türkçesi ile tercüme edilmiştir. 591 yılında Batı Gök-Türk katunu Burkan tapınağı vakfetmişti.¹⁸⁸ Aslında daha öncesinde Tabgaçlar Budizm'in etkisine girmiş ve 495 yılı itibarıyla Çinlileşmişti. Bunun yanında Tabgaçlar Budist sanatta yeni bir dönem olan *Wei* sanatını geliştirmiştir.¹⁸⁹ Ötüken'de hâkimiyet sırası Uygurlarda iken Budizm etkili olmaya başlamış, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kansu ve Hoço Uygurları arasında yayılmaya göstererek, XIV. yüzyıl sonlarına kadar hâkim din olmuştur.¹⁹⁰

2.4. Maniheizm

Kurduğu dine kendi adını veren Mani (216-276), M.Ö III. yüzyılda güney Mezopotamya'da doğdu. Ailesinin Heteredoks Hristiyan oluşu, Maniheizm'deki Hristiyan öğelerin kaynağı hakkında düşünüyü vermektedir. Sasani kralı I. Şapur (241-272) zamanında Mani ve dinine hoşgörü gösterilmiş ve bu fırsatla din İran'da yayılma fırsatı bulmuştur. Geniş misyonerlik çalışmaları sonucu Güney İran ve Mezopotamya'yı aşan Maniheizm Avrupa, Anadolu, Mısır ve Asya içlerine kadar ulaşarak IV. yüzyılda Hristiyanlığın en büyük muhalifi olma durumuna gelmiştir. VIII. yüzyılda Uygur kağanı Böğü tarafından Doğu Türkistan'da resmi din olmuştur. Batıda VI. yüzyıldan sonra gerilemeye başlayan

¹⁸⁶ Günay Tümer, "Budizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.352.

¹⁸⁷ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.213.

¹⁸⁸ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.213.

¹⁸⁹ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.165.

¹⁹⁰ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.213.

din, XII. yüzyılda da Asya'da güç kaybedecekti.¹⁹¹

Maniheizm, Uygur kağanı Böğü tarafından 762 yılında resmi devlet dini olarak kabul edildi. Böğü Kağan, Mani dinini öylesine benimsemiş olacak ki Çin'de bile Mani tapınaklarının açılmasını sağlayacaktır. Bu din Uygurlar haricinde başka herhangi bir Türk boy ya da budunu tarafından kabul görmemiştir. Türk Kültür Tarihi açısından önemli bir yer işgal eden bu olay, yerleşik yaşama adapte olmaya çalışan Uygurların savaşçı ruhlarına aykırı olan hayvansal ürün tüketmeyi yasaklayan bir dine girmeleridir.¹⁹² Yeni din değişikliğiyle Uygur mimari yapısı gelişti. Yeni şehirler inşa edilirken yaşam tarzı en azından devlet merkezinde değişiyordu.¹⁹³ Maniheizm'in kurucusu olan Mani bizzat ressamdı. Özellikle Turfan bölgesinde bulunan minyatür ve freskler bu dinin Uygurlar arasında ne denli güçlü yayıldığını gösterir.¹⁹⁴ Ayrıca "ay" kavramı değer kazanarak kağanların unvanlarının başında kullanılmaya başlanmıştı.¹⁹⁵ Ay ve kün gibi terimlerin kullanılması Maniheizm etkisinin kanıtıdır. On üç Uygur kağanından yedisi unvanlarında Tengride, Ay Tengride, Kün Tengride gibi ifadeler kullanmıştır. Bu ifadeler hüküm yetisinin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine olan inancı gösterir. 795 yılından sora Aksu, Beşbalık, Karaşar, Kaşgar ve Koço şehir devletçiklerinde Uygur nüfuzunun artmasında önemli bir etken olmuştur.¹⁹⁶

Böğü Kağan'ın Maniheizm'e girmesinin asıl nedeni, Çin'e karşı özgürlüğünü koruma endişesi gütmesinden geliyordu. Çünkü Çinliler bu dine nefretle bakıyordu. Ayrıca Böğü Kağan için Sogdluların finansal gücü her şeyden önemliydi. Böğü Kağan Çin'de Maniheizm'in savunucusu olmuş, tapınak kurulmasını sağlamışsa da kendi halkı eski dinine devam etmiştir. Ayrıca bu din devlet adamları tarafından da benimsenmemiş, kendine yer bulamamıştır. Onların Maniheizm karşı tutumları mani dini metinlerinde geçmektedir.¹⁹⁷ Bu dönemde uluslararası ticaret konusunda oldukça yetenekli olan Türkler, Sogdlular ile yakın müttefiklik halindelerdi. İki halk arasında yoğun ticari ilişkiler neticesinde yaygın şirket geleneği ve savaşçı ruh vardı.¹⁹⁸ Böğü Kağan halkının refah seviyesini yükseltmek ve yerleşik düzeni kurmasını istiyordu. Yeni dinin kabulüyle halk

¹⁹¹ Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.575.

¹⁹² Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.213.

¹⁹³ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, s.21.

¹⁹⁴ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.98.

¹⁹⁵ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s.75.

¹⁹⁶ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.89.

¹⁹⁷ Kürşat Yıldırım, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.114.

¹⁹⁸ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Bugüne Dünya Tarihinde Avrasya*, Çev. Sinan Akbaytürk, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023, s.132.

hem zenginleşecek hem de Budist Çin'in etkisinden uzak durulacaktı.¹⁹⁹ Budizm ve Maniheizm dinlerinin Türkler arasında fazla rağbet görmemesi ve yayılmaması, Türk iç dinamiğine uygun düşmemesinden kaynaklanır. Zaten bu iki dinin seçimi hakkında özellikle siyasi aynı zamanda ekonomik çıkarlar ve farklı nedenler yattığını belirtmiştik.

2.5. Mecusilik / Zerdüştilik

Mecusilik, M.Ö VII. yüzyılda Zerdüş (M.Ö 628-551) tarafından nakledilen, tek tanrıcı (monoteist) inanç ve düşüncelerin eski İran gelenekleriyle harmanlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu din, Sasani döneminde yönetici kesimle yakından alakadar olan rahip sınıfı Meci'den (Mecuş) hareketle İslam dünyasında Mecusilik, Batı kaynaklarında da Zerdüş'tün adından ötürü Zerdüştlük ya da Mazdeizm olarak yer tutar. Ayrıca ateş kültü ile ilgili ritüelleri nedeniyle Ateşperestlik olarak da kabul görür.²⁰⁰

Harezm bölgesinde yayılma fırsatı bulan Zerdüştilik, Orta Asya Türk Kültür dairesi ve sanatı üzerinde etkili olmuştur. Buhara ve Semerkant gibi önemli Türk şehirlerinde Zerdüş tapınakları bulunmaktadır.²⁰¹ Türkistan'da doğrudan doğruya İran etkisiyle bir kısım Zerdüştilik, başka bir kısım ise Budizm'i Çin ile ilişkileri sonucu kabul etmiştir. Ayrıca aslında İran dinlerinden biri olmasına rağmen Maniheizm de yine Çin aracılığıyla Türkler arasında yayılmıştır. Türkler arasında yayılan bu dinlerin hemen hepsi mistik birer karakter taşıdığı görülmektedir.²⁰²

2.6. Hristiyanlık

İnsanların kurtarıcısı olarak görülen ve insanlığın kurtuluşu için kendini feda eden İsa Peygamberin dini olan Hristiyanlık, Türkler tarafından kabul gören dinlerden biridir. İsa Peygamberin tebliğ döneminde doğduğu yer ve memleketi olan Filistin, Roma İmparatorluğu hâkimiyetindeydi. İsa Peygamberin bildiriye başladığı dönem Roma İmparatorluğu'nun en uç sınırlara ulaştığı ve hatta üç kıtaya yayıldığı döneme denk gelmektedir. Hristiyanlık zamanla yayıldığı bölgelerde etkileşim halinde olduğu diğer dinlerden bazı unsurlar almasına rağmen siyasi otorite olmuştu. Toplumların karşılıklı kültür alışverişine bağlı olarak bilgi ve görgüyü arttıran en önemli öge ticarettir.²⁰³ Çin-

¹⁹⁹ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.88.

²⁰⁰ Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.279.

²⁰¹ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.214.

²⁰² Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.36.

²⁰³ Etem Çalık, *İki Din İki Medeniyet Kaynakları İtibariyle Hristiyan ve İslam Medeniyetlerinin Mukayesesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s.65-67.

İran arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Türkler Hristiyan tüccar ve misyonerlerin çalışmalarından etkilendi.

Çin- İran arasındaki karlı ticaret yolu üzerinde bulunan Gök-Türklerin Türkistan'daki hâkimiyetleri sırasında İran etkisi artmaya başlar. İran'da sınıf ve mezhep ayrımları yaşayan ve bu konuda mağlubiyete uğrayan İranlı ögeler ve Ön Asya'da varlıklarını sürdüren muhacirler, Türkistan'a iltica ettiler. Bu göç hareketliliği Türkistan'da Hristiyanlık ve Maniheizm gibi Ön Asya ile Mezopotamya dinlerini, Buhara çevresinde ise Zerdüştlüğün yayılmasına fırsat verdi. Yine Uygurlar arasında Budizm ve Mani dininden başka Hristiyanlığın Nesturi²⁰⁴ kolu yayıldı. Turfan bölgesinde İncil'den çevrilmiş Eski Uygur Türkçesiyle yazılan bazı parçalar bulunmuştur. Yedisu bölgesinde XIII. ve XIV. yüzyıllara ait Süryani yazılı Türkçe satırlar mezar taşlarını süslemiştir.²⁰⁵

Batıda Tuna Irmağı etrafında kurulan Tuna Bulgar Devleti(681-1018) tazeleyici nüfus alımı yapamadığı, Slav gruplarının içinde benliklerini yitirmişti.²⁰⁶ Ayrıca Tuna Bulgarlarının Hristiyanlığı kabul etmeleri ve sonrasında dillerinden, kültürlerinden kopup Slavlaştıkları bilinmektedir.²⁰⁷ Bulgarlar yeni yerleştikleri topraklarda Hristiyan oldular ama adlarını Balkanlara ve Bulgar olarak diğer halklara verdiler.

Karadeniz'in Kuzeyine iki yüzyıl hükmeden, Rus ve Bizans tarihinde derin izler bırakan teşkilatlanmalarıyla ünlü Peçeneklerin, XI. yüzyılda Bizans etkisiyle Hristiyanlığı benimsedikleri bilinmektedir. Peçeneklerin torunları olarak gördüğümüz, günümüz Moldova ülkesinde Sovyetler birliğinin dağılması sonrası özerkliklerini ilan eden Gagavuzlar, Ortodoks Hristiyan olmalarına rağmen dillerini ve kimliklerini muhafaza etmişlerdir.²⁰⁸ Peçenekler dışında Avrupa'ya doğru göç eden Avar, Oğuz, Bulgar, Macar ve Hazar Türklerinden gruplar Bizans ordusunda paralı askerlik mesleği yapmışlar ve Hristiyanlıkla burada tanışmışlardır.²⁰⁹ Türkler bir sonraki alt başlıkta da görüleceği üzere Hristiyanlık ve İslamiyet ile ilk zamanlarda paralı askerlik yoluyla tanışmışlardı.

²⁰⁴ İstanbul Patriği Nestur'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir Hristiyan mezhebi. Türkistan, Hindistan ve Çin'e kadar yayıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kadir Albayrak, "Nesturilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.15-17.

²⁰⁵ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.215.

²⁰⁶ Aydın Usta, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, Ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, s.226.

²⁰⁷ Selcen Özyurt Ulutaş, *Gagauzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.97.

²⁰⁸ Kemal Karpat, "Gagauzlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.288.

²⁰⁹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020, s.18.

Peçeneklerden sonra Karadeniz'in Kuzeyine hâkim olan Kıpçaklar da Rus ve ticaret ilişkileri kurdukları İtalyanlardan etkilenecek Hristiyanlığı öğrenmişlerdi. Kıpçakların İslam dünyasıyla ilişki kuran boyları ise İslam dinine geçmişti. Hristiyanlık ve İslam dinlerinden önce Kıpçaklar Gök-Tanrı'ya inanıyor ve Şamanizm gelenek-göreneklerini XIV. yüzyıla kadar yoğun bir şekilde yaşıyorlardı.²¹⁰ Avrasya topraklarında yaşayan Türkler Çarlık Rusya etkisiyle Ortodoks mezhebini kabul etmişlerdir.²¹¹

Sadece batı topraklarında değil, Türkiye topraklarına bakıldığı zaman Osmanlı Devleti döneminde Karamanlı Türk Hristiyanlar karşımıza çıkmaktadır. Konya-Karaman, Niğde, Isparta bölgesinde yaşayan bu Hristiyan Türkler, XIX. yüzyılda Öklit Arhon yani Yunan harfleriyle ve sade bir Türkçe'yle yazılmış İncil, roman hatta bilim dergisi basmışlardır.²¹²

2.7. Musevilik/Yahudilik

Dinin merkezinde Tevrat olan Musevilikte, Musa en büyük peygamberdir. Emeviler döneminde Hazar kağanı bir defa Müslüman olmuş ama daha sonra Kafkasya'daki Musevilerin teşvikiyle 740 yılında din kabul edilmiştir. Musevilik Türk tarihinde yalnızca Hazarlarda görülmemiş, Kıpçakların bir kısmının da bu dini benimsedikleri görülmektedir.²¹³ Burada Hazarların tamamen Museviliğe geçtiğini söylemek yanlış olacaktır. Yalnızca yönetici aile ve idare sınıfı ve halkın çok az bir bölümü bu dini benimsemişti.²¹⁴ Günümüzde Karaim/ Karay Türkleri Museviliğe inanmalarına rağmen tıpkı Gagauzlar gibi dillerini ve kimliklerini korumaktadır.

Selçuklu sülalesinde beylerin Türkçe adlarının yanında Musa, Davut, İsrail, Mikail, Yunus gibi adlarının olması Musevi-Hazar kültürünün X. yüzyılda Oğuzlar arasında yayılmaya başladığının göstergesidir.²¹⁵ Hazar çalışmaları uzmanı Peter Golden, Selçukluların adlarını Hazarlarla ittifak kurmalarına ya da başlarda onlara tabi olan kişilerden etkileşimleri sonucu Hazar Museviliğinden etkilendiklerini öne sürmüştür.²¹⁶ Selçukluların kuruluş yıllarında hanedanlıkları ile Hazar kağanlarının etkileşim halinde

²¹⁰ Asım Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar: Orta Çağ Doğu Avrupası'nın Güçlü Cengâverleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s.151.

²¹¹ Ulutaş, *Gagauzlar*, s.97.

²¹² İlber Ortaylı, *Türklerin Tarihi 2: Anadolu'nun Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2020, s.100.

²¹³ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.215.

²¹⁴ Altay Tayfun Özcan, *Hazarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.103.

²¹⁵ Temel, "Türklerde Din", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.215.

²¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Sadettin Gürman, "Selçukluların İslam Öncesi Dini İnançlarının Kanıtı Olarak Selçukoğullarının İsimleri", *Turkish Academic Research Review*, C.7, S.7, 2022, ss. 1113-1136.

bulunduğu kültürel bir yakınlaşma sonucu bu adları seçtikleri düşünülebilir. Esasında Selçukluların özellikle ilk dönemlerinde eski Türk inançlarından kopmadıklarını, gelinen yeni coğrafyaya tutunma ve alışma içerisinde geçiş döneminde oldukları unutulmamalıdır. Bu adlar tek başına kullanılmaktan çok Türkçe adlarının yanında ek olarak kullanılmıştır.

2.8. İslamiyet

Hız. Muhammet Peygambere 610 yılında Allah tarafından tebliğ edilen, kutsal kitabı Kuran-ı Kerim olan son ilahi din. 622 tarihinde Mekke'den Yesrib'e (Medine) yapılan hicret hareketiyle devletleşen (Medine İslam Devleti) ve Dört Halife Dönemi'nde (632-661) hızla yayılma fırsatı bulan İslam, Türklerin kabul ettiği dinler arasındadır.

II. Gök-Türk (682-744) hâkimiyeti yıllarına denk gelen Emevi iktidarı (661-750) sırasında Müslüman Arap orduları, Arap çöllerinden sıyrılarak Türkistan'ı işgale hazırlandı. Ceyhun Irmağı'nı geçerek Buhara ve Semerkant'taki Türk beyleri vergiye bağlandı. Ceyhun Irmağı'nın doğu yakası olan Maverâünnehir 'de ise büyük bir direnişle karşılaştılar. Bölgedeki Türkiş baskısından dolayı İslam hâkimiyeti zor zamanlar geçirmişti. Türkistan'da durum böyleyken Karadeniz'in Kuzeyinde Hazarlar, İslam ordularına geçit vermiyordu. Emevi iktidarı döneminde izlenen politika ve saldırgan tutum, Türklerin İslam dinine sıcak bakmasını engelliyordu. 750 yılına gelindiğinde Abbasiler, Emevileri bertaraf ederek yeni bir dönem başlattı. 751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı²¹⁷ sırasında Türkler öteden beri düşman oldukları Çin'e karşı Abbasi tarafını tuttular ve bu savaştan zaferle ayrıldılar. Abbasi ordularında paralı asker olarak görev alan Türkler ilerleyen dönemde İslam ile yakından tanıştı ve bu yeni din aralarında yayılma fırsatı buldu. İslam dünyasının sosyo-ekonomik durumu Türklere cazip geliyordu. Türkler Arap coğrafyasının içine girse de Halife Mu'tasım zamanında onlar için özel şehirler (Samarra gibi) kurulmaya başlandı. Abbasi Halifeliği içinde önemli bir nüfusa sahip olan Türkler, devlet güçten düşmeye başlayınca kendi teşkilatlanmalarını hayata geçirdiler. IX. yüzyıldan itibaren Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidiler, Horosan ve Maverâünnehir' de Samanoğulları, Hakanlılar (Karahanlılar), Gazneliler, Karadeniz'in Kuzeyinde ise İdil-Bulgarları İslam dinini benimseyecekti. X. yüzyılda doruk yaşayan İslam dinine girme durumu, XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar devam etti.²¹⁸ Selçuklular, Memlükler ve

²¹⁷ Arap kaynaklarında Talas Savaşı tek bir cümleyle geçer ve savaşın kazananı olan Karluklara yer verilmez. Talas Savaşı'nın sonucu dini değil siyasidir. Arapların, Türkleri Müslüman yapmak gibi bir derdi yok çünkü Müslüman olan halktan az vergi alınır. Burada siyaset bilimi ve çıkarlar, dinden önde tutulmuştur. Ahmet Taşağıl, "Kadim Türklerin Serüveni", *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, s.35.

²¹⁸ Usta, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.219-221.

Osmanlılar İslam dininin ateşli savunucuları oldular. Ayrıca İslam dini için siyasi bir makam olan Hilafet uzun yüzyıllar boyunca kullanmaya ihtiyaç duymasalar da Türk hanedanlarının elinde olacaktı.

İslam dininin Arap çöllerinden Arap tüccarlar aracılığıyla Türkistan'a yayılması, 751 Talas Savaşı sonrasında paralı askerlik yapmak için Arap coğrafyasına giden fertlerin oradaki seçimleri yeni dinin kabul başlangıcı görülebilir. Türklerin İslam dini ile kendi milli dinleri arasındaki benzerlikten dolayı din seçimi kolay ve hızlı olmuş, direnç göstermeden ya da baskın veya katliamlar olmadan yumuşak geçiş olmuştur gibi söylemler tartışmalı olup gerçekte bağdaşmamaktadır. Bu süreç karışık siyasi, sosyo-ekonomik ayrıca kültürel bir takım çerçeveler içinde hareket etmiştir.²¹⁹

Arapların Türkler üzerindeki İslam politikası daha çok siyasi ve askerlik alanında resmi İslamlaştırma siyaseti üzerineydi. İslam dininin Türkler arasında yayılması doğrudan doğruya Araplar aracılığıyla değil, büyük çoğunlukla İranlılar üzerinden gerçekleşmişti.²²⁰ 751 Talas Savaşı'nın Türklerin Müslüman olmasında doğrudan bir etkisi olmadığı görünüyor. Bu tarihten sonra Abbasi ordularında paralı askerlik yapmak için bulunanlar bireysel olarak Müslüman oldu. Orta Asya'da temelde yaşanan siyasi çekişmeler ve ekonomik sıkıntılar başka devletlere paralı asker olma mesleği dışında fazla seçenek bırakmıyordu.

868-905 yılları arasında Mısır ve Suriye'de hüküm sürececek Türk hanedanlığı olan Tolunoğulları İslam dünyasının batısında kurulan ilk Türk-İslam devletidir. Abbasi Halifeliği'nin hassa ordularında görevli babası Buhara Türklerinden Tolun Bey'in ölümünden sonra oğlu Ahmet giriştiği askeri başarılarla gücüne güç katmıştır.²²¹ İslam dünyasında tarım ve ticaret alanında en önemli bölgelerden biri olan Mısır'a vali olarak atanmış ve buradaki tüm yetkileri tekelinde toplamıştır. Ahmet'in ölümünden sonra yerine geçen oğulları devleti onun gibi yönetmekte zorlanmışlar ve üzerlerine gelen Abbasi ordularına yenilerek devletlerinin sonu gelmiştir.²²²

935-969 yılları arasında Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm sürerek yeni bir Türk-İslam devletini teşkil eden İhşidiler, Fergana asıllı Türk hanedanlığıdır. Tolunoğullarından

²¹⁹ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.32.

²²⁰ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.37-38.

²²¹ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.233.

²²² Usta, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.221-222.

sonra Mısır uzun bir süre Abbasi Halifeliğinden gelen valiler tarafından yönetildi. Devletin kurucusu Muhammet'in dedesi Toğç/ Toğuç, Abbasi Halifeliği hassa ordusunda babası ise Tolunoğulları'nın ordusunda hizmet etmişti. Muhammet Mısır'a vali olarak atandı ve burada iktidarını sağlamlaştırdı. Suriye ve Filistin üzerine yürüyerek bu toprakları zimmetine geçirdi. 969 yılında Cevher el-Sıkıllı komutasındaki Fatımiler Mısır'ı işgal edince buradaki İhşidi hâkimiyeti son buldu.²²³ Mısır merkezli kurulan Tolunoğulları ve İhşidiler gibi Azerbaycan'da teşkilatlanmış Sacoğulları²²⁴ Orta Doğu'da Türklerin paralı asker olarak kurdukları devletlerdir.

Abbasi Halifeliğinin güç yitirmesiyle başlayan siyasi parçalanmalar yaşandı. Samanoğulları yani Horosan ve Maverâünnehir'de ilk baş veren teşkilatlanma olarak tarihte yerini aldı. 819-1005 yılları arasında hüküm süren Samanoğulları bazı görüşlere göre İran asıllı kabul edilse de kurulduğu coğrafya ve ordusundaki etnik öge gibi birçok kanıt Türk kimliğini açıkça vurgulamaktadır. Devlet zamanla gelişip güçlenerek büyük mücadeleler vermiştir. Gazneli Devleti'nin temelini atacak olan Alptegin, Samanoğulları Devleti'nde etkin bir şahsiyetti. Devlet içinde ve dışında ortaya çıkan olumsuzluklara ek Karahanlılar ve Gazneliler ortaklığındaki büyük düşmanlık sonucu Samanoğulları yine iki Türk devleti arasında pay edilerek tarihten silindi.²²⁵

Hakanlılar ya da diğer adıyla Karahanlılar, 840-1212 yılları arasında Balasagun (Kuzordu) merkezli, Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hâkimiyet kuran Türk hanedanlığıdır. Uygurların Kırgızlar tarafından yıkılması sonrası Karluk yabgusu kendisinin T'uchüe-A-shi-na soyundan geldiğini öne sürdü ve Gök-Türklerin kanuni halefi ilan ederek Kara Han unvanını aldı.²²⁶ Karahanlı topraklarına İslam dini, Samanoğulları Devleti'nden gelen tacir ve sufiler aracılığıyla yayılma fırsatı buldu. Devletin ilk Müslüman hanı Satuk Buğra (942-955), İslam dinini Samanoğlu şehzadesi olan Ebu Nasr aracılığıyla tanımıştır. İdari anlaşmazlıkla sonucu ikiye bölünen devlet bir de Gazneliler ve Selçuklular arasında zor geçen dış politikayla zayıflatılmıştı. Selçuklu çekişmesinde kazanan taraf Selçuklu oldu ve üstünlükleri kabul edildi. Bu olaylardan sonra

²²³ Ahmet Ağırakça, "İhşidiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.551-553.

²²⁴ 889-929 yılları arası Azerbaycan'da hüküm süren bir Türk-İslam Hanedanlığı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali İpek, "Sacoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s.364-366.

²²⁵ Usta, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.226-228.

²²⁶ Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.404.

Karahanlılar'ın batı bölümü Selçuklu daha sonra Harezmşah idaresine(1212), doğu bölümü Karahıtay idaresine(1211) girecekti.²²⁷

Gazneliler, günümüz Afganistan topraklarında bulunan ve başkent olarak seçilen Gazne merkezli Türk devletidir. 963-1186 tarihleri arasında Horosan, Afganistan ve Kuzey Hindistan hâkimiyet sahaları içindeydi.²²⁸ Gulam sistemiyle²²⁹ Orta Çağ Türk-İslam tarihine damga vurmuşlardır. Devletin temelini atan Alptegin ve kurucusu Sebüktegin bu gulamlık sisteminden yetiştirilen Türk komutanlardır. Zapt ettikleri coğrafya gereği Hintliler ile mücadele etmişlerdir. Yine coğrafyanın sunduğu fırsatları iyi değerlendirerek filleri savaş ganimeti ya da barış karşılığı olarak kullanmaları çağdaşları olan diğer Türk-İslam devletlerinden ayırmıştır. Ünlü hükümdarlarından Sultan Mahmut ve oğlu Sultan Mesut'un Selçuklularla giriştikleri mücadeleler ünlüdür. Buna ek olarak Gurlular ile de büyük bir çekişme içinde kalacak ve Gazne şehrinin tahribine ek diğer şehirlerin işgali Gaznelilerin tarih sahnesinden çekilmesiyle sonuçlanacaktır.²³⁰ 1857'de II. Bahadır Şah'ın ölümüne kadar Hindistan'da İslam dinini Türkler savunmuştur.

Türkistan coğrafyasında yüzyıllar içinde gerçekleşen olaylar dışında farklı bir coğrafyada İslam dinini kabul eden başka bir Türk hanlığı vardı. Karadeniz'in Kuzeyinde İdil Irmağı'nın orta havzasında kurulan İdil Bulgar Hanlığı (Bugünkü Tataristan) adını diğer Bulgar devletlerinden ayırt edilebilmesi için şekillendiği yerdeki ırmaktan alır. Hanlığın kökeni Attila'nın kurmuş olduğu Avrupa Hun İmparatorluğu'na dayanır. Eski Türk inançlarını devam ettiren Bulgarların başlarında bulunan Almuş oğlu Şelki, dönemin güçlü ve baskın olan diğer bir Türk teşkilatlanması olan Hazarlara karşı Abbasi Halifesinden maddi destek ve din adamları istemişti.²³¹ Abbasi Halifesinin görevlendirdiği İbn Fadlan'a göre Bulgarlar çadırlarda oturur, ticaret, tarım, sanatla uğraşıyorlardı. Müslümanlar, Hazarlar ve Ruslarla yapılan ticaret sonucu çok zengin olan Bulgarlar buğday, arpa, darı, bal, değerli kürkler, işlenmiş deri ve bal mumu satıyorlardı.²³² Ticaret ve tarımda bu denli ileri bir seviyede olan İdil Bulgarları, Doğu Avrupa'da Türk- İslam

²²⁷ Usta, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.230-231.

²²⁸ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.480.

²²⁹ Gulam sitemi, esir ve köle olarak hizmete alınan kişilerin, yetenekleri ve gördükleri eğitim sonucunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet görevlerinde çalıştırılmak üzere işleyen düzendir. Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası: Gulam ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s.13.

²³⁰ Usta, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.233-235.

²³¹ Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgarları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.472-473.

²³² Turan, *Kunlar ve Eski Türkler: Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler*, s.24.

sentezinin önemli temsilcisi olma görevini üstlenmiştir. Kazan şehrini kurarak Kıpçaklarla birlikte kültürlerini yaşatmaya devam etmişlerdir. Moğol ve Rus baskıları sonucu hanlık güçten düşse de varlığını uzun yıllar devam ettirmiştir.²³³

İslam dininin kabulü için verilen bilgilere bakılarak söylenebilir ki tanışılan yeni dinin yayılması 900'lü yıllarda artmaya başladı. Batı Göktürklerin ardılı Türgişler yerini Oğuzlara bırakarak Türk Tarihi için batıda yeni bir başlangıç yaşandı. X. yüzyılın başında Oğuz Yabgu Devleti'nde güçlü askeri yeri olan Temir-Yalığ (Demir Yaylı) unvanlı Dudak'ın oğlu Selçuk, Yabgu ile arasında geçen tartışmadan sonra bünyesindeki yakın adamları ve ailesiyle birlikte İslam ülkesiyle Türk illerinin birleştiği sınırda uç şehir olan Cend'e geldi. Cend şehrinde kendi bağımsız beyliğini kurdu. Çevresindeki ikisi Türk olmak üzere üç Müslüman devlet bulunuyordu. Bunlar Karahanlılar, Gazneliler ve her ne kadar halkı ve ordusu Türk olsa da yönetici kesimi İranî olan Samanoğulları idi. Bu sırada Abbasi Halifeliği sadece ismen varlığını koruyabiliyor, dünyevi tüm işleri Büveyhiler (932-1055) yapıyordu.²³⁴ Batı İran'daki Büveyhiler ve Mısır'daki Fatimiler, Sünni-Hanefileri sıkıştırmaktaydı. Daha sonra Büveyhiler Selçuk Bey'in torunu Tuğrul Bey tarafından 1055 yılında bertaraf edilecek ve Abbasilerin ellerinde tutamadıkları Halifelik makamını onlara geri verecekti.²³⁵ Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle Sünniler Şii'lere karşı üstün geldi ve Abbasi Halifeliği iki yüz yıl daha ayakta kalmasını sağladı.²³⁶ Bu yeni din değişikliğiyle artık Müslüman olan Oğuzlara Türkmen denmeye başlandı.²³⁷ Selçuk Bey düşman kazanmamak ve olduğu bölgede tutunmak adına İslam dinine geçse de oğul ve torunlarının adları ilk zamanlarda Türkçe kalmıştı.

XIII. yüzyılda Ahmet Yesevi tarafından günümüz Kazakistan'ın Yese şehrinde vücuda getirilen Yesevilik hareketi, Türkistan'da yaşayan Türklerin İslam dinine geçiş sürecini yumuşatıp, hızlandırmıştı. Tasavvuf ruhuyla yazdığı Türkçe şiirleri halk arasında büyük bir saygı, sevgi eşliğinde ona ün kazandırmıştı.²³⁸ Türk illerine gönderdiği öğrencileri aracılığıyla Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan tasavvuf düşüncesi Türkiye Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde karşımıza Ahilik ve Babailik olarak

²³³ Usta, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri", *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, s.238.

²³⁴ Erdoğan Mercil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020, s.14-15.

²³⁵ Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimleri Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s.145.

²³⁶ Çalık, *İki Din İki Medeniyet (Kaynakları İtibariyle Hristiyan ve İslam Medeniyetlerinin Mukayesesi)*, s.128.

²³⁷ Taşağıl, "Kadim Türklerin Serüveni", *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e*, s.14.

²³⁸ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Çev. Ragıp Hulusi Özdem, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s.117.

çıkmaktadır. Anadolu’da refah ortamının sağlanmasına, iş/zanaat odaklı esnaf dayanışması ve Moğol tehdidine karşı direniş göstermek adına büyük gayret gösteren tarikatlar bulunduğu toprakların İslamlaşmasında büyük roller oynamıştır.

I. ve II. Beylikler Dönemi ile birlikte Türklerin Rum, Bizanslıların Türkiye olarak adlandırdıkları Anadolu toprakları İslam diniyle daha önceden tanışsa da kalıcı olarak Türkler sayesinde tutunacaktı. Osmanlı Devleti aracılığıyla Balkanlar İslam dini ile tanışıp yer tutacaktı. Günümüz Azerbaycan ve İran topraklarında büyük bölümü kurulan Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler ve Timur Devleti’nin ardılı olan Babürler de Türk-İslam devletleri olarak tarih sahnesinde yerlerini aldılar. Batıda Türk Tarihinin seyri böyleyken doğuda XV. yüzyılda Çağatay Hanlığı’nın ardılı olan Timurlular da İslam dinini devletin resmi dini olarak benimsemişlerdi.²³⁹ Balkanlar, Anadolu, İran Yarımadası, Kuzey Hindistan’ı kaplayan Osmanlı, Safevi ve Babürler temelde devleti yöneten hanedanlar olarak Türk’tü. Üç Türk devleti de İslam dininin farklı mezheplerini benimsemişlerdi.²⁴⁰ Cengiz İmparatorluğu ardılları Çağatay Hanlığı, Altın-Orda Devleti, İlhanlı Hanlığı şekillendikleri Türk topraklarında kısa sürede Türk kimliği kazanırken İslamiyet’in resmi devlet dini ve halk arasında en çok benimsenen din olması nedenleriyle Türk-İslam kimliği kazanmıştır.

Türklerin yaklaşık 900’lü yıllardan itibaren yavaş yavaş İslam dinini kabul etmeye başladıkları genel bir kabuldür. Fakat burada çok geniş bir alana yayılan Türklerin kitleler halinde birden ve kolay Müslüman olduğunu söylemek mümkün değildir. İslamlaşmanın özellikle göçebe kesimde oldukça yüzeysel kaldığı da burada unutulmamalıdır.²⁴¹ Ünlü macar tarihçi L. Rasonyi “*Dünya tarihinde, Türklüğün İslam’a intisabı kadar başta önemsiz görünen, fakat sonuçta tesiri büyük olan başka bir hadise gösterilemez*” demiştir. Gerçekten de Türklerin İslam dinini kabul etmeleri sonuç itibarıyla dünya tarihinde görülen önemli olaylardan biridir.²⁴²

2.9. İslam Dini ile Birlikte Yaşayan Eski Türk Adetleri

Türk kültürü ve dini, tarih öncesi ve sonrası çağlarda farklı kültürlerden bununla beraber farklı dinlerden de etkilenmiştir. Çin, Hint, İran, Budizm (Tibet Lamaizmi), Maniheizm, Hristiyanlığın özellikle iki mezhebi (Nesturi ve Ortodoks), İslamiyet gibi

²³⁹ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s.23.

²⁴⁰ Robert B. Marks, *Modern Dünyanın Kökenleri: 15. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Dünya’nın Küresel ve Ekolojik Tarihi*, Çev. Ulaş Deniz Tümkeya, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s.129.

²⁴¹ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.34.

²⁴² Erkan Göksu, *Selçuklular: Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s.23.

dinlerin etkisi söz konusudur. Bu farklı dış etkenlere karşın Türkler kendi has inanç yapılarında çok değişikliğe gitmemiştir. En eski devirlerden beri Tanrı inancının kalıcı bir şekilde yer tuttuğu görülmektedir. Dini tarih çerçevesinde bilinen en eski terim “*Tanrı*”dır. Türkistan’ın doğu yakasından Orta Avrupa’ya kadar uzanan Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi Türk topluluklarında Tanrı inanç olarak hep merkezdedir. Yüce ve madde halinde olmayandır.²⁴³ Yapılan din seçimleri toplumsal ve kültürel olarak hayatlarında önemli izler bırakmıştır. Öyle ki bu izler bazen o kadar etkili ve güçlüydü ki yeni kabul edilen din bu etkileri silemiyordu.²⁴⁴ İslam motifleri ile birlikte özellikle İran ve Orta Doğu motifleri Türk Kültüründeki yerini almıştır. Alp kavramı yerini gaziye bırakarak dini semboller biraz daha kendini hissettirmiştir.²⁴⁵ Öyle ki Oğuz Türklerinin atası Oğuz Kağan, İslamiyet etkisiyle bozkırlara gönderilen bir peygamber olarak yani *Bozkırın Peygamberi* şeklinde adlandırılmıştır. Türklerde peygamberlik makamı olmadığı bilinmekte olup ve bu adlandırmanın tamamen İslamiyet etkisiyle olduğu açıktır.

Şaman ve ilk Müslüman Türkler Tanrı’nın huzurunda, büyükler karşısında, bayram ve yas(matem) törenlerinde başlarını açarlardı. Selçuklu Sultanı Alp Arslan Malazgirt Savaşı’ndan önce Tanrı’ya dua ederken kafasını açmıştı. Orta Çağ Türkiye’sinde (Anadolu) şeyhler ve din adamları, İstanbul’un Türk hâkimiyetine geçtiği sırada büyük veli Ak Şemsettin Tanrı’dan büyük bir dilekte bulunurken ve Mevlana Celalettin Rumi’nin cenazesine katılan Konyalılar yine aynı şekilde başlarını açmışlardı.²⁴⁶ Yine aynı şekilde Cengiz Han Harezmşah hükümdarı Sultan Muhammet ile karşılaşmadan önce bir tepeye çıkarak başını açmış ve diz çökerek Tanrı’ya muzaffer olmak için dua etmiştir. Tanrı’dan dilek dilerken ya da İslam literatüründeki karşılığı dua ederken baş açmak Selçuklu, Osmanlı sultanları ve ermiş/evliyalar arasında da görülmüştür. Türk kültüründeki bu görenek İslam dini ile birlikte aynen uygulanmaya devam etmiş ve özür olarak görülmemiştir.²⁴⁷ İslamiyet kurallara bağlıyken Şamanizm bir yaşam tarzıdır ve yaşamın kendisidir. İslamiyet’te kuran peygamber gibi kavramlar varken, Şamanizm doğayla iç içedir. İslamiyet’teki gibi sevap-günah terimlerinden çok iyi- kötü, doğru- yanlış kavramları vardır. Ölen kişinin ardından üç, yedi, kırk, elli iki sayı ve kavramları Şamanizm’den İslamiyet’e geçen bir adettir.

²⁴³ Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.199-200.

²⁴⁴ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.14.

²⁴⁵ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.172-173.

²⁴⁶ Turan, *Kunlar ve Eski Türkler: Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler*, s.29.

²⁴⁷ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsanı Esasları*, s.75.

Bugün dahi Gök-Tanrı dinine ya da İslam dinine mensup Türklerin kurban için seçtikleri hayvan erkek ve açık renkli olanıdır.²⁴⁸ Dede Korkut Öykülerinde, Oğuz Türklerinin seçtiği kurbanlar “attan aygır, deveden buğra, koyundan koç” seçilerek kesilmiştir. Kazak ve Kırgız Türklerinde de aynı motiflere rastlamak mümkündür.²⁴⁹ Türklerin X. yüzyıl itibariyle başlayan ve yavaş yavaş ilerleyen İslam dinini benimsemeleri yeni dine uyum sağlarken eski alışkanlıklarından koparmadı. Günümüzde dahi İslam dininin gereğiymiş gibi görünen eylemlerin aslında çoğu geçmişten gelen kökü Gök-Tanrı dinine yahut Şamanizm inancına dayanan adetlerdir. Burada hâlâ yapılan eylemler geçmiş alışkanlıklar, inançlar ve atalardan kalan anıların toplumların hafızasından kolay kolay silinemeyeceğinin göstergesidir.

²⁴⁸ Taşağıl, *İlk Türkler: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s.59.

²⁴⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s. 103.

BÖLÜM III

3. ŞAMANİZM'DE HAYVAN FİĞÜRLERİ : AT

3.1. Şamanizm Nedir?

Şamanizm'in insanlık tarihi ile birlikte süregelen çeşitli rivayetlerin ve dinlerin tesiriyle ortaya çıktığı düşünülmektedir. Şamanizm ile Türk inancı arasında zamanla bir uyum yakalansa da Türk inancı dışında kalan inançlardan beslenmiştir. Bu beslenme ve yenilenmeyle şekillenen bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmıştır.²⁵⁰ Gök-Tanrı inancı, atalar kültü ve doğa güçlerine saygı gibi çok eski inanç kalıntılarını içinde barındıran Şamanizm, güçlü ve mistik büyü sistemidir.²⁵¹ Şamanizm'in belki de insanlığın ilk adımları kadar eskiye tarihlendirilebilecek bir inanç sistemi olduğu düşünülmektedir. Çeşitli ritüeller yapılırken tapmak gibi bir durum yoktur. Türklerin İslamiyet'ten önceki Türk topluluklarının yaygın ve çok uzun süre kendi milli dinleri olan Gök-Tanrı dini, günümüzde bilgi kirliliği ve anlam karmaşası yaşaması kaynağı olan birçok kaynakta temel olarak hatalı bir şekilde Şamanizm olarak gösterilmiştir.

3.2. Şamanizm Bir Din Midir?

Şamanizm'in tanımı haddinden fazla geniş tutulması bir anlam karmaşasına yol açılmıştır.²⁵² En geniş tanımıyla Şamanizm, bir dinden ziyade şamanı merkezine alan, kendisine has inanç ve ritüelleri olan vecde²⁵³ dayanan bir metottur.²⁵⁴ Şamanizm'in kökeni sorunu, A. Ohlmarks tarafından ilk defa esaslı ve geniş bir şekilde araştırılmıştır. Bu araştırma faaliyetinde bu garip inanın ruhsal/ etnik karmaşasına nüfuz etmeye çalışılmıştır. A. Ohlmarks'a göre, Şamanizm, halk ruhunun geçimsiz veya psikopat yetenek ve meyline dayanan ve yarı din seviyesine çıkarılan bir canlı gelenektir. Genellikle kuzey kutbu bölgesinde salgın halinde baş gösteren, buna benzer ruhsal hastalıklardan dolayı şamanların kendilerinden geçerek bir nevi ruh ve sinir hastası olduklarına ve zaman zaman bayıldıklarına dikkat çeker. Şamanizm'in psikolojik asıl yapısını sinir sistemi bozukluğu olarak görmektedir.²⁵⁵ Sibirya Şamanizmi üzerine araştırmalar yapan ünlü Rus

²⁵⁰ Yıldırım, "Sosyal Yapı, Din, Mitoloji", *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, s.57.

²⁵¹ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, s.35.

²⁵² Michel Perrin, *Şamanizm*, çev. Bülent Arıbaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 10.

²⁵³ Vecd sözcüğü, sözlükte "yitiğini bulmak, istediğine kavuşmak, güç yetirmek; aşk iştiağı sarhoşluğu içinde kendinden geçmek, yüksek heyecan duymak" anlama gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Semih Ceylan, "Vecd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 583-584.

²⁵⁴ Harun Güngör, "Şamanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 325.

²⁵⁵ Sadettin Buluç, "Şamanizm Menşei ve İnkişafı Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.2., S. 3-4, s. 277-279.

tarihçi N. A. Alekseyev, Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi adlı eserinde tüm Türk boylarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu incelemenin sonucunda Şamanist inançta doğaya atfedilen birtakım olağanüstü özelliklerin yanında doğanın ilahlaştırılması nedeniyle Şamanizmi ilkel bir din olan Totemizm ile bağdaştırmıştır.²⁵⁶ Karşılaştırmalı dinler tarihi uzmanı olan ve Avrupa’da Şamanizm inancının rağbet görmesini sağlayan M. Eliade ise Şamanizmi, Sibiry ve Orta Asya’ya özgün dinsel bir olgu olarak tanımlamıştır. Şamanizm merkezinde yer alan şaman ise vecd ustası olarak görmüştür.²⁵⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Radloff, XX. yüzyılın ilk yarısında ise Anohin, Culloch ve diğer araştırmacılar Şamanizmi adeta bir bölgeye hapsederek Ural- Altay halklarının dini olarak göstermiştir.²⁵⁸ Şamanın ruhu ile ruhlar arasında bir temasının olması rüya görmek gibi bazı durumlar ya da atlama gibi hareketlere bağlı olarak davranış biçimlerinde farklılıklar gösterebilir. Ruh burada aslında semboliktir.²⁵⁹

Burada konuyla ilgili araştırma yapan batılı araştırmaların Şamanizm’e dar bir perspektiften bakmasının yanı sıra belirli bir bölgeye hapsederek ilkel bir din olarak göstermeye çalışmaları göze çarpmaktadır. Fakat Şamanizm’in derinliklerine inildiğinde ne kadar zengin bir geçmişe sahip inanç olduğunu çalışmamızın ilerleyen sayfalarında gözler önüne sereceğiz.

Türkiye’de Şamanizm ile ilgilenen ilk kişilerden biri ise Ziya Gökalp’tır. Ziya Gökalp, Altay ve Yakut Şamanizm’inden elde ettiği birçok bilgi ve materyale dayanarak, Eski Türklerin dinine Toyunizm adını vererek adeta kendine has milli bir din olarak görmüştür.²⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak her din inançtır, fakat her inancın bir din olmadığını söylemiştir. Her iki görüş arasındaki fark ise kutsallık kavramıdır. Yani dini inançlarda kutsal olan veya olmayan diye bir ayrımın yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Kutsallık anlayışına dayanan bir dinin, bir îman sistemi olabilmesi için üç şartın olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bunlar;

1. *İtikad (îmanın esasları)*

2. *Amel (tapınma, özel törenler, vb.)*

²⁵⁶ N. A. Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2013, s. 292.

²⁵⁷ Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018, s. 24-25.

²⁵⁸ Sadettin Buluç, “Şaman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 320.

²⁵⁹ Roberte N. Hamayon, “‘Ecstasy’ or the West-Dreamt Siberian Shaman,” *Tribal Epistemologies*, January 2019, pp.175-187.

²⁶⁰ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 1.

3. Cemaat (itikad ve amel'in bir kütle tarafından kabûlü ve icrası)

Bu şartları sağlayan din sistemlerinin birinin ilkel diğerinin ise semavi dinler olarak ayırmıştır. İlkel dinler ile semavi dinler arasındaki fark Tanrı kavramıdır. Üç büyük semavi dinde yani İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilikte tek tanrı inancı imanın merkez noktası oluşturmaktadır. Çok tanrılı diğer din sistemlerini de halk dini olarak sınıflandırmıştır. İbrahim Kafesoğlu bu açıklamaları yaptıktan sonra Şamanizmi dinden ziyade temel prensibinin ruhları ve cinleri kontrol etmesine dayandığı için bir büyü/sihir sistemi olarak adlandırmıştır.²⁶¹ Kısaca değindiğimiz bu konuyu yine araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılarıyla aktarmaya çalışacağız.

Çoğunlukla Ural-Altay halkları ile ilişkilendirilen Şamanizm, Rus ve İskandinav S. A. Tokarev, L. P. Potapov, J. Stadling, I. Paulson, A. Hultkrantz gibi araştırmacılar tarafından “animizmin²⁶² bir sonraki aşaması, tabiatın kişileştirilmesini esas alan, düalist ruh ve dünya görüşüne dayalı bir inanç sistemi” şeklinde tabir edilmiştir. R. N. Hamayon ise Sibiry Şamanizmi yönünde yeni bir varsayım geliştirmiş ve Şamanizm'i av ile avcı ilişkisine atıfla açıklamıştır.²⁶³ Şamanizm üzerine yaptığı çalışmalarla önemli araştırmacı olan G. Vasilyeviç Ksenofontov, gerek Rus gerekse diğer yabancı bilim insanlarının benzer gözlemlerini özetlemiştir. Bu inancı tamamen “cinnet geçirme kültü” olarak tanımlamıştır.²⁶⁴ Çok geniş bir sahada boy gösteren Türk ve Moğol Kültür Tarihi'nin önemli bir ayağını şekillendiren Şamanizm, XVIII. ve XIX. asırlarda Georgi, Banzarov ve Şaşkov gibi bazı bilim insanları tarafından eski bir din olarak gösterilmiştir. Bu görüşlere istinaden aynı yüzyıllarda Hristiyanlık taassubu²⁶⁵ içinde bulunan bazı araştırmacılar, Şamanizm'in bir din sayılmaması gerektiğini ısrarla ileri sürmüşlerdir. Bu uç fikre sıkı sıkıya bağlı olan araştırmacılara göre, Şaman bir sihirbaz, gelecekte haber veren bir falcı, kötü ruhları kovmak amacıyla hastaları iyi etmeye çalışan bir üfürükçüden başka bir şey olmadığı için Şamanizm bir din sayılamazdı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında V. Radloff, XX. yüzyılın birinci yarısında ise A. Anohin, Culloch gibi araştırmacılar, Şamanizmi sadece Ural-Altay halklarının dini olarak görseler de bu inanış üzerinde geniş bir araştırma

²⁶¹ Kafesoğlu, “Eski Türk Dini” s. 15.

²⁶² Latince 'den Fransızca 'ya geçen “Canlılık” anlamındaki felsefi terim. Ünlü İngiliz antropolog Edward Tylor (1832-1917) da Şamanizm inancını animizm temeline dayandırmıştır. Tylor'ın bu temele dayandırmasının sebebi Şamanizm inancının sihir ve dini düşünce yapısına sahip olmasından kaynaklanır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Duymaz, “Elements Of Shamanism In The Origin Of Tongue Twisters”, *Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi*, S. 19, 2023, s. 52.

²⁶³ Güngör, “Şamanizm”, s.325.

²⁶⁴ Abdülselem Arvas, “Şamanizm”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Eylül 2014, C.3., S.3, s.61.

²⁶⁵ Bir din ve inanışa, bir fikre aşırı derecede bağlı olup onun dışındakileri düşman gibi görme.

yapmış olan Nioradze Şamanizm'in belirli bir din sisteminden daha çok dini doğru bir gelişme safhası olarak görür.²⁶⁶ Bize göre de Şamanizm bir dinden ziyade Türklerin kendine has bir inancı olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

Tek Tanrılı dinlerde görüldüğü gibi Şamanizm'de de bir inanç sistemi ve kesin kurallar mevcut değildir. Şamanizm'in tarifi yapılırken, Türkistan (Orta Asya) ile Sibirya bölgesini çevreleyen dinlerden farklı birçok yolla etkilenmiş ve zamanla kendi kültür kimliğini oluşturmayı başarmış bağımsız bir “*kültür ocağı*” denilebilir.²⁶⁷ Şamanizm Paleolitik Çağ'dan²⁶⁸ bu yana rast geline arkaik²⁶⁹ din-sihir-mistik bir olaydır. Bununla beraber bu terimin öz anlamı itibariyle bir din demek mümkün görülmemektedir. Amacı insanlarınkine paralel, ancak görülmez ruhlar âlemi ile temas eden ayrıca insanların işlerinin işlemesine ruhların desteğinin alınması olarak görünmektedir. Bu düşünce ve işleyiş karşısında olay, evrensel boyutlara sahiptir. Burada Budizm, İran ve Mezopotamya izlerini açıkça görmek mümkündür.²⁷⁰ Şamanizm diğer toplumlardan etkilense de zor coğrafyalarda yaşayan insanların ihtiyaçlarına cevap vererek şekillenmesinin yanında Şamanizm inancına mensup olan halkların yaşama ümidini de arttırmayı ihmal etmemiştir.

Şamanizm inancının tarihi en az insanlık tarihi kadar eskiye uzanmaktadır.²⁷¹ Şamanizm başlangıç tarihi bilim insanları tarafından tartışmalı olsa da bu inancın köklerinin çok eski tarihlere dayandığı konusunda tüm bilim adamları fikir birliğine varmıştır. Örnek vermek gerekirse Amerikalı ünlü antropolog Michael Harner, Şamanizm inancının kökeninin günümüzden yaklaşık 20.000 ile 30.000 yıl öncesine, insanın atalarını hesaba kattığımızda ise yaklaşık olarak 2-3 milyon yıl öncesine dayandığını söylemiştir. Ünlü din tarihçisi Mircea Eliade ve Sovyet etnograf Vladimir N. Basilov, Şamanizm inancını Erken Taş Devri'nden başlatılabileceğini ileri sürmüştür.²⁷² Son olarak Eski Türk toplumu üzerine araştırmaları ile tanınan Ümit Hassan, Şamanizm inanç sistemini, köken ve temel özelliklerini arkaik bir asla dayandığını söyledikten sonra bu inancın tarih öncesi bir döneme ait olduğunu söylemiştir. Bunun yanında Şamanizm'in oluşumunun, uygarlığın

²⁶⁶ Buluç, “Şaman”, s.320.

²⁶⁷ Ahmet Ali Arslan, “Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Konya, 2005, s.58.

²⁶⁸ Eski Taş Çağı olarak da adlandırılır. Günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl önce başlamış ve 12.000 yıl önce son bulmuştur.

²⁶⁹ Eski Çağ özelliğini taşıyan, Eski Çağ eserlerine benzetilerek ve eskileri taklit yoluyla yapılan.

²⁷⁰ Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2018, s. 108.

²⁷¹ Mehmet Mandaloğlu, “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3., Aralık 2011, s. 111.

²⁷² Timur B. Davletov, *Sibirya'dan Anadolu'ya Türk Şamanizm'in Sosyolojisi*, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 22.

doğuşu olan Mezopotamya ve Sümer'den yaklaşık olarak 20.000-30.000 yıl öncesine dayandığını vurgulamıştır.²⁷³ Bunun yanında Şamanizm inancının bir kurucusu veya kutsal kitabı da yoktur. Orta Asya bölgesinde doğan Şamanizm göçler neticesinde dünyanın birçok bölgesine yayılma fırsatı bulmuştur. Şamanizm inancı Lapların ülkesinden Bering Boğazı ile Eskimolara, oradan Kuzey Amerika'ya geçmesi sonucunda Güney Amerika sahillerine, Hindistan üzerinden de Güney Asya ülkelerine yayıldığını araştırmalar sonucu bilinmektedir. Böylece Sibiry, Orta Asya, Amerika, Endonezya, Polinezya ve Avusturalya gibi birçok bölgelere yayılarak küçük veya büyük topluluklar tarafından inanç sistemi olarak benimsenerek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.²⁷⁴ Bu da bize Şamanizmi araştıran batılı araştırmacıların bu inancı bir bölgeye hapsetmesinin ne kadar yanlış bir düşünce olduğunu göstermektedir.

Tarihi çok eskilere dayanan bu Şamanizm inancının merkezinde şaman yer almaktadır. Şamanların hangi tarihte ortaya çıktığı konusunda kesin bir bilgi olmamasına rağmen bilim adamları şamanların Güney Sibiry bölgesinde yaşayan halklar arasında Miladi bin yılın ortalarında doğru çıktığını tahmin etmektedir.²⁷⁵ Şaman olarak adlandırılan kişi esasında Şamanizm inancına mensup kavimlerde ruhlarla insanlar arasında aracılık görevini üstlenen bir nevi din adamıdır.²⁷⁶

Şaman kelimesinin etimolojisine kısaca değinecek olursak; bu kelime Avrupalı bilim adamları tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş ve Rusça yoluyla batılı kaynaklarda Şaman terimi yer edinmeye başlamıştır. Ruslar, Şaman kelimesini ilk olarak Kuzey Sibiry Bölgesi'nde yaşayan Tunguzlardan öğrendiği bilinmektedir. Bu kelimenin kökeni son zamanlara kadar bilim adamları tarafından tartışma konusu olmuştur.²⁷⁷ Fakat tüm bilim adamlarının uzlaştığı nokta ise Şaman kelimesinin Çin'den başlayarak tüm Sibiry'ya yayılmış olan Moğol dilbilim ailesinin üyesi olan Tunguz dilinde var olan “Çaman” kelimesinden geldiği konusunda hemfikir olmuşlardır. Şaman kelimesinin kökenine yönelik diğer bir görüş ise Şaman'ın “sıçramak, dans etmek ve coşmak” manasına gelen bir fiil kökünden türediği varsayılmıştır.²⁷⁸ Bu varsayımın nedeni olarak şamanın ayin sırasında gösterdiği figürlerden kaynaklandığı savunulabilir. Nitekim

²⁷³ Cemal Şener, *Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini*, Etik Yayınları, İstanbul, 2001, s. 13.

²⁷⁴ Merve Akpınar, “*Türk Mitolojisindeki Hayvan Figürlerinin Çağdaş Resim Sanatına Yansıması*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2022, s. 62.

²⁷⁵ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, s. 269.

²⁷⁶ Buluç, “*Şaman*”, s.310.

²⁷⁷ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 75-76.

²⁷⁸ Perrin, *Şamanizm*, s. 16.

Asya'nın ortasında yaşayan halklar da bu Şaman terimine karşılık olarak kendi dillerin de şu şekilde adlandırmışlardır; Yakutça Ojun, Moğolca Buge, Bü veya Udagan, Türkçe ve Tatarcaya da Kam olarak geçmiştir.²⁷⁹ Radloff'a göre ise Türk haklarının diğer boylarından olan Altay, Teleüt, Lebet, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küreit, Soyon ve Uygur şivelerinde de Kam kelimesi geçmektedir.²⁸⁰ Bu kelime Kıpçakların ünlü sözlüğü olan Codex Cumanicus, İbn-i Mühenna Lûgatı ve Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde, "kam" kelimesi "kâhin" diye açıklanmıştır.²⁸¹ Bu durum da bize gösteriyor ki hemen hemen bütün Türk kavimlerinde ve o dönemin ana kaynaklarında genellikle Kam kelimesi daha yaygın olarak kullanılmıştır.

Şamanist inanca mensup olan Türkler, Şamana karşı korkuyla karışık bir saygı gösterirler. Çünkü şaman, Türk toplumunun derdine çare bulan, maddi ve manevi yönde çözümler üreten, mensup olduğu toplumda maddi ve manevi olarak da birlik ve beraberliği sağlayan en önemli unsur olmasından dolayı Şamanist inanca mensup olan bütün topluluklarda saygı görmüştür.²⁸² Araştırmamızın ilerleyen sayfalarında ayrıntılarıyla ele alacağımız şamanın görevlerinden de kısaca bahsetmekte yarar vardır. Bu karmaşık Şamanist inanç sisteminde Şaman'ın görevlerinin tanımlamak zor olsa da belli başlı görevleri şu şekildedir;

1. *Hastaları iyileştirmek,*
2. *Ölen adamın ruhunu öteki dünyaya göndermek,*
3. *Kısırlığı tedavi etmek,*
4. *Avın bol olmasını sağlamak,*
5. *Fal bakarak gelecekte haber vermek,*
6. *Evi kötü ruhlardan temizlemek,*
7. *Kurban sunmak (Kurban ritüellerinin en önemlisi Bay Ülgen'e ve Erlik Han'a sunulan kurbanlardır.) gibi bazı törenleri icra etmek.*
8. *Mevsim ritüellerini (mesela ısıyah ritüeli, son bahar ritüeli vs.) düzenlemek,*
9. *Sığırlara ve atlara zarar veren ruhları kovmak,*

²⁷⁹ Eliade, *Şamanizm*, s. 24.

²⁸⁰ Buluç, "Şaman", s. 311.

²⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C.3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 157.

²⁸² Erhan Tuna, *Şamanlık ve Oyunculuk*, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 15.

10. Kayıp şeylerden haber vermek vs.²⁸³

Şaman bu gibi görevlerden başka doğum, evlenme ve defin törenlerinde ayrıcalıklı bir kimse olmadığı gibi bu törenlerde de herhangi bir işlevi de bulunmamaktadır. Fakat zor bir doğumu kolaylaştırmak için çağrılabilir.²⁸⁴ Kısaca Şamanist inanca mensup olan halk çözüm bulamadığı maddi ve manevi anlamda sıkıntı yaşadığı süreçlerde hem kendini teselli etmek hem de derdine bir çare bulmak için şamana başvurur.

Şamanizm inancının etkisini daha iyi anlayabilmek için Çin, İslam ve Batı kaynaklarında bulunan bilgilerden yararlanılarak Türk devletlerinin örf, âdet ve inançlarıyla ilgili de birkaç örnek vermekte fayda vardır. Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, eski Orta- Asya Şamanizm'inin esasları olarak kabul edilen Gök- Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş gibi kültlerle ilgili bilgiler var olduğu gibi dini ayin ve törenlerde belirli bir düzen içinde yapıldığı tahmin edilmektedir. Nitekim Çin kaynakları Hun kültüründen bahsederken tapınakların isimlerini zikrettikten sonra Hun hakanının karargâhındaki tapınakta her yılın başında ayin yapıldığını söylemiştir. Düzenlenen bu ayinlere Hunların yirmi dört boyunun başkomutanları da bu törenlere katılmayı ihmal etmezlerdi. Yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde tekrar toplanılarak atalarına, Gök-Tanrı'ya, Yer-su ruhunu kurban sunarlardı.²⁸⁵

Hunlardan sonra Orta Asya'da kurulan diğer Türk devletleri de bu inançları sürdürmeye çalışmışlardır. Türk ve Moğolların ortak kurdukları Tabgaç sülâlesi de bu Şamanist inançları koruyarak baharın ilk ayında kutsal olarak kabul edilen Atalar Mezarlığında ibadetin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilen kurbanları Gök-Tanrı'ya sunmuşlardır.²⁸⁶ Görüldüğü gibi Türklerin İslam'dan önceki dini, ideolojik ve sosyo-kültürel yaşamına yön veren Şamanizm inancı, Türk kültürünün bütün özelliklerini gözler önüne sermiştir. Türkler zaman içerisinde diğer dinlerin etkisine girse de Şamanlık şuurunu ve bilincini hemen bir çırpıda atamayarak kabul ettikleri dinlerin içerisinde yaşamını sürdürebilmişlerdir. Bugün bile Türkiye'de İslam dini içerisinde yer alan batıl inanç olarak adlandırılan eylemlerin neredeyse tümü Şamanist unsurlar taşımaktadır.²⁸⁷ Nazar değmesine karşı nazar boncuğu, kurşun dökmek, kırk sayısının önemi, tahtaya vurmak, dilek tutmak gibi örnekler çoğaltılabilir.

²⁸³ Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 21.

²⁸⁴ Güngör, "Şamanizm", s. 326.

²⁸⁵ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 1-2.

²⁸⁶ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 16.

²⁸⁷ Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 19.

3.3. Şaman Sözcüğünün Tanımı / Şaman kimdir?

Şaman, ayin ve tören yapan, ruhlarla ölümlüler arasında aracılık eden kimsedir ve genelde Türk kavimlerinde kam olarak geçer. Bugün Altay Türkleri tarafından Şaman anlamında kam sözcüğü kullanılmaktadır. Bu sözcüğün varlığı V. yüzyıldan beri bilinmekte olup, Divan-ı Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig ve Turfan Metinlerinde geçmektedir.²⁸⁸ Eski Uygur yazmalarını içinde bulunduran Türkisch Turtantexte ve Codex Cumanicus 'ta da geçtiği bir gerçektir.²⁸⁹ XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, kam sözcüğünü kâhin sözcüğü ile tercüme etmektedir ve burada kamların İslam dinine geçiş yapan Türkler arasında unutulmadığı anlaşılmaktadır. Türk Dünyası için bir diğer önemli şahsiyet olan Kaşgarlı Mahmut'un çağdaşı Balasagunlu Yusuf Has Hacıp Türk dili, edebiyatı ve kültürü için son derece önem arz eden eseri Kutadgu Bilig'de kamları otacılar (tabipler) ile bir tutarak insanlara faydalı olan adamlar olarak zikretmiştir.²⁹⁰ Nitekim Farsça olarak yazılan anonim "Hudûd el-âlem" adlı eserde tabip olarak geçenlerin Türk şamanları olabileceğinin düşünülmesi de bu olayı kanıtlar niteliktedir.²⁹¹ XIII. yüzyılda Alaaddin Ata Melik Cüveyni ise gelecekte haber veren, kötü ruhlarla irtibat kuran şeklinde açıklamaktadır.²⁹² Bir Çin kaynağı Kırgızların şamana "gan" dediklerini kaydeder ve bu sözcüğün kam olduğu açıktır.²⁹³ Yukarıda örneklerle verilen bu önemli eserlerde şaman/kam sözcüğüne yer verilmesi İslam dininin kabulü sonrasında dahi bu terimin unutulmadığını göstermektedir.

Aslında şaman sözcüğü yakın zamana kadar Türkler tarafından bilinmiyordu. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilen olan şaman terimi Türkçeye yabancı bir sözcüktür. Orhun Yazıtları da dâhil olmak üzere, şimdiye kadar bulunan yazıtlar ve diğer belgelerde Şaman sözüne rastlanmamıştır. ²⁹⁴ Şaman sözcüğü Rusların Sibiryâ'da Tunguzlardan öğrendikleri bir sözcüktür. Sözcük etimolojisi konusunda tartışmalar yapılmış farklı görüşler ortaya atılmıştır. Fidcher ve Schlegel gibi bilginler Pali dilindeki samna olduğunu, Sanskritçe'deki ramana (rahip, zahit) ile aynı kökten geldiğini ileri sürmektedirler. Banzarov bu sözcüğün Mançu dilinden türediğini iddia ederken, Doktor N.

²⁸⁸ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 32.

²⁸⁹ Güngör, "Şamanizm", s.325.

²⁹⁰ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 73.

²⁹¹ Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev.Eren Ercan, Yurt Kitap- Yayınevi, Ankara, 2004, s. 510.

²⁹² Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 33.

²⁹³ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 75.

²⁹⁴ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 35.

Neoradze de Banzarov'un iddiasını olduğu gibi kabul etmiştir.²⁹⁵ Çoğu araştırmacının uzlaştığı noktada şaman sözcüğü, doğuda Çin'e kadar tüm Doğu Sibirya'ya yayılmış Moğol dil grubuna dâhil olan Tunguzca 'da (diğer adıyla Evenki) Çaman sözcüğünden geldiğidir. Sıçramak, coşmak, dans etmek anlamına gelen yükleminden türemiş olduğu varsayılmaktadır.²⁹⁶ Tunguzca kâhin, sihirbaz anlamına gelen şaman sözcüğü batılı etnologlarca (budunbilimci) rahip, büyücü, tabip ya da ruh avcısı anlamları yüklenmiştir.²⁹⁷ Tunguzca şaman, Türkçe kam, Moğolca böge olan sözcük Şamanizm'de ayin yapan, büyü yapan, bu dinin papazı demektir. Aynı zamanda doktor ve sihirbaz anlamında da kullanılmaktadır.²⁹⁸ Batılı araştırmacılar bu inanca din adamına şaman denmesine karşın Şamanizm demişlerdir.²⁹⁹ Fakat Şamanizm inancına mensup olan Türkler batılıların Şaman demelerine karşın kam demeye devam etmişlerdir.

Şamanlık yeteneği genetik değildi. Bununla beraber bir aile içinden bir defa şaman çıkarsa artık bu durumun devam edeceği düşüncesi de vardı.³⁰⁰ Göğün ve iyi ruhların Tanrısı Ülgen, dilediği kişiye şaman olma yetisini verme gücüne sahipti. Bir kişinin şaman olup olamayacağı konusunda kararını verir ve ona yardımcı ruhlar göndererek üst dünyaya yolculuk yaptırırdı. Bu yolculuk sonrası Ülgen, şaman adayı için olumlu ya da olumsuz kararını belirtirdi.³⁰¹ Etnologlara göre ise şamanlık derecesine ulaşmada üç yol vardır. İstem dışı şekilde Tanrısal, kendiliğinden ya da miras yoluyla elde edilmiş olabilir. Hepsinden bağımsız olarak nasıl olursa olsun şamanlığa etkin bir arayış ve belirli bir istem sonucu ulaşılır. Kendi isteğiyle şaman olma işi bütünüyle bireysel bir boyut taşıyabilir. Şamanlık için niyet eden ve bu yolda aday olan kişi kendisine öteki dünyadan gelecek olan işareti beklemeye başlar. O işaret gelene kadar da usta bir şaman tarafından sınanır ve ondan bilgiler alır.³⁰²

Şaman olarak belirlenen kişi, şiddetli bir titremeye bedende gevşeklik hisseder. Bedeninde hissettiği ağrı giderek ve şiddetli bir şekilde artar. Bütün çektiği acılar artınca davulunu alır ve şamanlık işini yapmaya başlar. Şamanlık işine atanmış kişi Tanrının ya da ataların isteğine karşı gelirse ve şamanlık işini yapmak istemezse, korkunç acılarla

²⁹⁵ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 75-76.

²⁹⁶ Perrin, *Şamanizm*, s. 16.

²⁹⁷ Güngör, "Şamanizm", s.325.

²⁹⁸ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, Çev. Ahmet Temir, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s.11.

²⁹⁹ Ramazan Şeşen, " Klâsik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini Ve Şaman Kelimesinin Menşei (Başlangıçtan Moğol İstilâsına Kadar)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, İstanbul, 1981, s. 58

³⁰⁰ V.L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 211

³⁰¹ Alekseyev, *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, s. 49.

³⁰² Perrin, *Şamanizm*, s. 31-32.

boğuşmak zorunda kalır ya da delirerek çok kısa zamanda canına kıyar veya hastalığının artmasıyla ölür.³⁰³ Şaman kutsanmadan önce şamanın kullanacağı malzemeleri de (at kırbacı, telli çalgı, asası gibi aletler) kutsanır. Özellikle şamanın at kırbacının kutsanması olayı, bu kırbaça bir çeşit can verilmesini anlamını taşımaktadır. Bu kırbacın şamanın ruhlar âlemine yapacağı yolculuklarda kırbaç sahibine adeta bir at gibi hizmette bulunacağına inanılırdı. Asasının kutsanması sırasında at kırbacının efendisine yahut karısına bir koyun kurban edilmek suretiyle onların şereflerine etrafa tarasun³⁰⁴ serpilirdi. Bazı törenlerde kırbacın altına kurban edilen koyun kanı sürülürdü. Kutsanma töreni sırasında, şamanın telli çalgısı olan khur, içinde tarasun bulunan kabın altına, taşmış olan damlaların çalgının tellerini damlayacak şekilde yerleştirilir. Bu biçimde kutsanan çalgının sesini Tanrılar tarafından duyulacağına inanılırdı.³⁰⁵ Verilen örneklerde görülüyor ki şamanlığa geçiş döneminde ve Şamanın kutsanmasında birtakım ritüeller yapılır. Bu kapsamda Şamanın alet ve malzemeleri de kutsanır. Bizi ilgilendiren kısma gelecek olursak Şamanın aletlerinden olan at kırbacı kutsanma olayıdır. Kırbacın kutsanması ile birlikte adeta şamanın öteki dünyaya ulaşmasını sağlayan bir nevi ata dönüşerek şamanın üst katlara gitmesine yardım ettiğine inanılırdı. Bu da atın Şaman için bir ulaşım aracı olarak görüldüğünü kanıtlar niteliktedir.

Şamanların giydiği işlenmiş sığır derisinden yapılma kaftanları vardır. Ön tarafı dizleri kapatmayacak kadar kısa olup arkası yerlerde sürünür. Yan taraflarında ise ince deri şeritlerden yapılan püsküller vardır. Bu püsküller zil, farklı biçimlerdeki demir parçalarıyla tutturulmuştur ve hepsinin birer özel adı olduğu gibi yeri ve simgesel anlamları da vardır.³⁰⁶ Bazı şamanların kıyafetlerinde kuğu, martı, ak turna, iki başlı turna, kaz, çift başlı kartal, baykuş, kuzgun, su çulluğu gibi kuşların metalden yapılmış tasvirleri bulunmaktaydı. Bu tasvirler genelde sayısı 3-7 arasında değişmekteydi. Sayılardaki farklılık şamanların sahip oldukları yardımcı ruh sayısı ile ilgilidir.³⁰⁷ Yakut şamanları demir ve metal dışında çeşitli hayvan kemiklerini de kıyafetlerine asardı. Şamanın üzerinde taşıdığı semboller yalnız ona ve kabilesine aitti. Bu sembollerin başka bir kabileye verilmesi ya da satılması durumu kesinlikle yasaktı.³⁰⁸ Şaman kıyafetinin şamanı kötü ruhlardan koruması için adeta bir zırh görevi görürdü. Ayin sırasında takılan boynuzlar

³⁰³ Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, s. 35-36.

³⁰⁴ Tarasun, Sibirya'daki Moğol Buryatları tarafından içilen alkolü bir içecektir.

³⁰⁵ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 394.

³⁰⁶ Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 219.

³⁰⁷ Alekseyev, *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, s. 177.

³⁰⁸ Arslan, "Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru", s. 63.

kötü ruhların ürkütülmesi içindi. Kadın ve erkek şamanların kıyafetleri arasındaki tek fark kadınlarıninkinin daha süslü oluşudur. Toplamda altı yüz parçadan oluşan bu özel kıyafeti şaman ailesinden olan temiz ve lekesiz kadınlar dikerdi.³⁰⁹ Şamanların tören kıyafetleri tıpkı tefleri gibi kutsal sayılırdı ve sık sık yenilenirdi. Şamanın bu kutsal eşyalarına yalnızca sahibinden izin alınarak dokunulurdu.³¹⁰ Yine şamanlar ayinleri için hayvan derisinden yapılmış göğüs kısmı açık cübbe ve üzeri dağ tavuğu tüyüyle süslenmiş bir başlık/külah giyerlerdi.³¹¹ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere şamanlar ayin sırasında kullandığı malzemelerden güç alarak ayinin başarıya ulaşmayı için büyük bir çaba harcarlardı.

Şamanizm'e inananlara göre en güçlü ve işlevsel şamanlar kadın olanlardır. Önceki devirlerde şamanlık işinin yalnızca kadınlara ait bir sanat bir iş olduğunu gösteren belirtiler vardır. Yakutlarda erkek şamanların kendi özel cübbeleri olmadığı zamanlarda kadın elbiseleri giyerek ayin yaptıkları bilinmektedir. Özel şaman cübbesinin göğüs kısmında kadın memelerini temsil eden yuvarlak madeni işaretler bulunur. Bu kadın düşüncesiyle olacak ki çoğunlukla şamanların saçları uzundur.³¹² Orhun Yazıtlarında gördüğümüz Umay aslında Tunguzca “ana rahmi” anlamındadır. İnsanlara yardımcı olan kutsal bir ruhtur.³¹³ Şamanların çoğunlukla kadın olması ya da erkek olursa dahi kadın kılığına girilmesi, kadın motifinin Türk kültüründe en önemli ve en ayrıcalıklı ayrıca en hassas olunan konudur demekle bir abartma olmayacağı görüşündeyiz.

Bir şaman öldüğünde ise cesedi önce yıkanır sonra giydirilir. Yanına büyü malzemeleri konur ve üç gün üç gece evinde bekletilir. Şamanın yaşarken yardımcı olduğu kişiler şamanın evine toplanarak *şamanın oğulları* denen dokuz öğrencisi şamanın hayatını, yaptıklarını ve başarılarını anlatır. Ona saygı göstererek ilahiler okunur ve evin içi tutsülenir. Ölü aşı olarak koyun kesilir, pişirilir ve pişirilen etlerin bir bölümü çuvallanarak cesedin yakılacağı yere götürülür. Ölen şamanın atı eğrilenir, gem vurulur, sırtına bir yorgan örtülür ve ceset atın üzerine oturtulur. Ölen şamanın da arkasına yaşlı bir adam oturur, bir başka kişi de atını çekerek cesedi yakım yerine götürür. Bu sırada *şamanın oğulları* ilahi söyler, yaşlılar da çingiraklar ile davul çalarlar. Yaşam alanından çıkarken ölü şaman, toplanan topluluğun etrafında üç kez doğudan batıya doğru dolaştırılır. Ölünün atının ardında onu takip eden kalabalığın en başında bulunan kişi elinde genç bir kayın

³⁰⁹ Güngör, “Şamanizm”, s.327.

³¹⁰ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, s. 215.

³¹¹ Mandaloğlu, “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, s. 115.

³¹² İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 89-90.

³¹³ Çift-Taşağıl, *İslamiyet Öncesi Türkler*, s.173.

ağacı tutar ve bu ağacın dallarında küçük hayvan postlarının asılı olduğu görülmektedir. Yolda bir barsanın³¹⁴ önünden geçildiği sırada tören topluluğu bir süre durmak suretiyle ve görenek icabı kuzu eti yiyerek içki içer. Kayın ağacının ucundaki postların bir kısmı şaman mezarındaki direklere asılır. Buryatlar, ölmüş şamanların mezarlarının önünde durarak bir şeyler yiyip içilmesinin veya tütün attıkları bu direklere atlarını bağladıklarına inanırlar.³¹⁵ Şamanın ölse bile nasıl saygıyla gömüldüğü ona saygıda hiçbir kusur edilmediği gibi anı ve başarılarının gelecek nesillere aktarıldığı verilen bu bilgiler ispatlar niteliktedir. Tabi ki Şamanların diğer din adamları gibi halktan üstün bir kişi sayılmaması da Şamanizm inancını benimsemiş olan kişiler Şamanların kendilerinden görerek onlara daha içten davranmışlardır.

3.4. Ak ve Kara Şamanlar

Şamanizm'in çözüme kavuşturulması gereken önemli sorunlarından biri olan ak ve kara şaman olayı için farklı görüşler düşünülmektedir. Çoğu dinde olduğu gibi Şamanizm'de de iki karşıt görüşün olduğu görünüyor. Bu ak ve kara şaman ayrımının İran etkisiyle olabileceği düşüncesi en etkili olanıdır. Şamanizm'de her ne kadar iyi-kötü, güzel-çirkin, günah-sevap karşılaştırması olsa bile Türklerin geleneksel inançlarında din adamları için ak ve kara şaman ayrımına cevap vermek güç olacaktır.³¹⁶ Bu konu üzerinde çalışma yapan birçok araştırmacı ak ve kara şamanlık müessesesinin başlangıçta bulunmadığını ancak daha sonra farklı kültürlerin etkisiyle ortaya çıktığını ifade eder. Ak şamanlığın asıl Şamanlık, aile reisinin de ak şamanın ilk örneği olduğu kabul edilir.³¹⁷ Ak ve kara şaman müessesesi çoğunlukla Altaylılar ve Yakutlarda görülmektedir. Altaylılar ak şaman ve kara şaman terimlerini kullanırken, Yakutlar ayı oyun yani iyi şaman ve abası oyun yani şeytani kam terimlerini kullanırlar.³¹⁸ Ayrıca Yakutlar şamanları ak ve kara şaman olarak ayırmak dışında halk içinde gördükleri itibara göre de büyük şaman (ulahan oyun), orta şaman (ortu oyun) ve küçük şaman (kenniki oyun) şeklinde üç gruba ayırırlar.

Yakutlar iletişime geçip konuştukları ruhların doğasına göre onları ak ve kara olarak ikiye ayırır. Ak göğü temsil ederken, kara yerin rengidir. Kadınlar temiz kabul edilmediklerinden dolayı sadece ve sadece kara şaman olabilirler. Buryatlar'da ak şamanın giydiği elbise rengi ak olmalı, kara şamanın elbisesi ise mavi renklidir. Ak şaman

³¹⁴ Barsa, ölen şaman için dikilen üç direk.

³¹⁵ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 244-245.

³¹⁶ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 136.

³¹⁷ Güngör, "Şamanizm", s. 327

³¹⁸ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 84.

öldüğünde ceset yakılır ve geriye kalan külleri ak torbaya konur. Kara şaman da yine aynı şekilde yakılarak kara torbaya konurdu. Hakaslar ise şamanı yakmak yerine onu bir ağaç kovuğuna koyar, bir ağaç parçasıyla kovuğun ağzını kapatırlar.³¹⁹

Altaylılar da şamanlarını ak ve kara olarak ikiye ayırır, ak şamanlar sadece göğe ve aydınlık dünyanın hâkimi olan Ülgen ile oradaki iyi ruhlara şamanlık ederler. Kara şamanlar ise yer altının kötü ruh temsilcisi Erlik ile ona bağlı bulunan kötü ruhlar için tören yapar. Ak şamanlar daha gösterişsiz sade kıyafetler tercih ederken, kara şamanlar onların tam tersi kıyafetler giyerler.³²⁰

Ak şamanlar, cübbe ya da külah taşımaz ayrıca davul kullanmazlar. Karanlık dünyaya ve kötü ruhlara ayin yapmazlar. Kanlı kurban vermekten sakınır ve kendilerinden geçmezler. Kara şamanların aksine gündüz zamanları iyi işlerle uğraşmazlar ve gerçek Tanrı değerindeki Ülgen ile bağlantı gerçekleştirmezler.³²¹ Ak şamanlar yaptıkları birçok işler bakımından Buda rahiplerine benzemektedir. Ak şamanlar halk tarafından çok sevilip sayılsa da kara şamanlar kadar iş görmezler. Halk ayin yaptırmak için çoğunlukla kara şamanlara başvuru yapar. Şamanizm'e inanan insanlar kara dünyanın tanrılarından korkarlar bu nedenle de kara şamanlar aracılığıyla kötülüklerden korunmak isterler.³²² Yakutlar erkek çocuk istedikleri zaman ayı oyun yani ak şamana başvururlar. Ak şaman ise Ayısı (Ayzıt) Hatuna ya da ak at sürülerinin sahibi olan Magan Sılhlıh' a dua eder. Bu yapılan dua ve tören sırasında kanlı kurban sunulmaz yalnızca kime dua ediliyorsa ona ıduk olarak bir hayvan bağışlanır, bağışlanan hayvana da kimse binmez.³²³

3.5. Şaman Davulundaki Simgelerin At ile İlişkisi

Şamanizm'de ayin yapabilmek için en gerekli malzeme davuldur. Bir inanışa göre şamanların davulları Erlik tarafından icat edilmiştir. Bu düşünceyle davul belki de şamanın elbisesinden daha eskidir. Şaman elbiselerinin izlerinin kalmadığı yerlerde davul varlığını korumuştur.³²⁴ Şamanizm'de şamanın ruhunun göğe yükselirken davul dönüşüm ürünüdür ve at bu dönüşüm ürünü olarak belirlenip inanılan binit hayvanıdır.³²⁵ Davul yapılan tören sırasında şamanın dünyayı dolaşırken taşıt görevi görür. İletişime geçtiği ruhlar davul ile tokmağın arasına sıkışır. *“Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken*

³¹⁹ Güngör, “Şamanizm”, s. 327

³²⁰ Buluç, “Şaman”, s. 313.

³²¹ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 137.

³²² İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 84.

³²³ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 170

³²⁴ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 91.

³²⁵ Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 92.

davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken kuş vazifesindedir. Bu nesneler onun dünyalar arasındaki yolculuğunda da vasıta ve istediği hayvan ruhundan yardım alır, birinden öbürüne binebilir.”³²⁶ Bu verilen bilgiler ışığında davulun adeta bir taşıt görevi gördüğü, yani şamanın atı niteliğindedir.

Şamanların davul sahibi olmaları koruyucu ruhların emriyle olmaktaydı. Şaman kendi isteği ve düşüncesiyle davul yaptıramaz, yaptırdığı davul koruyucu ruhlar tarafından kabul edilmedikçe kullanamaz.³²⁷ Davullar eski bir avcı kültürünün göstergesi olarak geyik ya da dağ keçisi derisinden imal edilirdi. Bazen de nadir de olsa tay derisinden yapılırdı ki bu at besleyenlere has bir kültürden geri kalanlar olarak izah edilebilir.³²⁸ Davul simgeler taşır ve büyük simgesel bir değer atfedilir. Bu simgeler davula kalıcı olarak işlenir.³²⁹ Davulun üzerine gerilen derinin dış kısmına kırmızı şekiller çizilir. Yukarı kısım gök yani semayı temsil ederken, ortada güneş, ay ve birçok yıldız vardır.³³⁰ Aşağı tarafta yer ve iki tarafta ağaçlar kollarını uzatarak yuvarlayan bir adam vardır. At üzerinde giden iki kişinin yanında hayvanlarla birlikte kuşlar görünür. Atın kurban atı, kuşların ise kaz ve kartal olduğu bilinmektedir. Ağaçlar, Tanrılar tarafından kutsal olarak sayılan kayını, at üzerinde kollarını uzatan adam figürü ise şamanın kendisidir.³³¹ Davul yapımında kullanılan materyallerin coğrafyaya göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Şaman davulundaki simgeler gelişigüzel çizilmiş simgeler olmaktan ziyade her biri derin anlamlar taşıyan çizimlerdir. Yine burada Türk kültürü içinde ayrı yere sahip olan at simgesi görülmektedir.

Altaylılar ve Sahalar şaman davullarına “*tüngür*” adını verirler.³³² Davul tıpkı şamanın özel elbisesi gibi ruhlardan korunmak amaçlı kullanılıyordu. Altaylılar davullarına at resmini işlerler ve şamanın davulu her çaldığında atın göğe yükseleceğine inanırlar. Bazen de şamanın davulu direkt at sayılabilirdi. Bu düşünceden ötürü Yakutlar şaman davullarını at derisinden yapardı. Ayrıca davul hangi hayvanın derisinden imal edilmişse davula o hayvanın adı verilirdi. Davulun işlevi müziğin ve ritmin büyüydü.

³²⁶ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 95.

³²⁷ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 94.

³²⁸ Buluç, “Şaman”, s. 316.

³²⁹ Perrin, *Şamanizm*, s. 60.

³³⁰ Şaman davulunun üst kısmında yedi tane göğe yükselen “Bura” adı verilen at figürü vardır. Bu davulda bulunan yedi at figürü göğü temsil etmektedir. Ayrıca şaman, göğe yükselip belirli katlara ulaşabilmek için davulunu bir taşıt olarak kullanır. Davul üzerinde bulunan at figürlerine bakılarak Şamanizm’de atlara önemli bir anlam yüklenerek göğü temsil ettiği düşünülür. Davulun soldan üst taraftaki kısmında iki küçük daire şeklinde Güneş ve Ay sembolleri bulunmaktadır. Davulun alt kısmında ise yılan ve balık resimleri yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, s. 511.

³³¹ W. Radloff, *Sibirya’dan (Seçmeler)*, s. 235-236.

³³² Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 91.

Ayin sırasında şamana yardımcı olan ruhlar davulun iç kısmında toplanır. Davulu olmayan şamanlar ise bir binek hayvan belirler ve binek hayvan olarak kabul ettikleri asayı kullanırlar. Altaylılarda görülen davul Türkistan’da yerini tuğ ve kopuza bırakmıştır.³³³ Bulundukları coğrafyaya ve kültürlere göre davula verilen adlar ile davul yapımında kullanılan materyallerde farklılıkların görülmesi gayet tabiidir.

3.6. Şamanların Yardımcı Ruhlarından Olan Atın Yeri ve Önemi

Orta Asya’da anlatılan Şaman efsanelerinde ruhun asli bir unsur olmasının yanında bedenini değişip dönüşebildiği inancı vardır.³³⁴ Şamanist inançlara mensup olan halklarda ruh bedenden ayrılarak hayvan görünümünde bir koruyucu ruha dönüşmesi, hayvanlara verilen önemin artmasına sebep olmuştur. Özellikle Türk ve Kızılderili Şaman geleneğine bağlı olan topluluklarda şamanların törenlerini icra ederken onlara yardım eden hayvan yardımcıları vardır. Hayvan yardımcıları şamana yardım etmesinin yanında yöredeki diğer şamanlardan da üstün olmasını sağlar ve bu yardımcı hayvanlar genel olarak “*Hayvan Ana*” ismiyle bilinirler.³³⁵ Sibirya’nın yerli haklarından oldukları tahmin edilen Hantı-Mansi’lerde³³⁶ şamanın mutlaka yedi tane hayvan yardımcısı bulması gerekir. Tıpkı Kızılderili ve Türk Şamanizm’inde olduğu gibi Hantı-Mansi’lerde de yardımcı ruhların hayvan suretine dönüşerek şamana çeşitli zorluklarda yardım ettiğine inanılır. Bunun yanında Şamanizm inancının hâkim olduğu bölgelerin farklılık göstermesi sonucu Şaman’a yardım eden hayvanların da türleri coğrafyaya bağlı olarak değişir.³³⁷ Geniş sahaya yayılan ve farklı coğrafyalarda gözlemlenen Şamanizm’de temelde aynı ama özelde farklılık gösterebileceği görülmektedir.

Yakut inanç ve kaidelerine göre şaman hastalığına ilk olarak şamanların atası olan kimseler yakalanmıştır. Türkoloji alanında çalışmalarıyla ün kazanan ünlü Rus Etnograf V.L. Seroşevskiy, bu konu hakkında şu bilgileri bize söylemiştir; “*Soyda bir kez şaman olmuşsa, bu gelenek daima devam eder, şamanın emegeti (koruyucu ruhu), o öldükten sonra, onun soyundan (aga usa) birisinin bedenine girmek için uygun birini arar*”. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere şaman vefat etse bile onun yardımcı ruhu şamanın soyundan

³³³ Güngör, “Şamanizm”, s. 327.

³³⁴ Ali Faik Demir- Nebahat Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 83.

³³⁵ Ahmet Ali Arslan, *Kızılderili ve Türk Şamanizmi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011. s. 11.

³³⁶ Göher Vural, “Saha Türkleri, Hantı- Mansi Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”, s. 84.

³³⁷ Arslan, “Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru”, s. 61.

gelen kişinin bedenine girmek için türlü yollar dener.³³⁸ Eğer iki rakip Şaman'ın mücadelesi sırasında şamanlardan birinin koruyucu ruhu ölürse Şaman'ın da öleceğine inanılır.³³⁹ Şamanizm inancını benimsemiş olan Yakut, Altay, Hakas, Şor, Tuva ve Tofalar halkları üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde yardımcı ruhların önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür. Türk dilli Sibiryâ haklarının hemen hemen hepsinde bu yardımcı ruhların varlığına inanılır ve ölümlü insanların yapamadığı özellikleri Şaman ile birlikte koruyucu ruhların yaptığına inanılmış, fakat Şamanizm inancına mensup diğer boylarda bu inanışta birtakım farklılıklar gözlenmiştir.³⁴⁰ Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Şamanizm inancına mensup halklar olağanüstü güçleri elinde toplayan, Tanrı Ülgen ile iletişime geçen Şaman'ı ve onun yardımcı ruhuna birtakım kutsiyetler yüklediği anlaşılmaktadır.

Şamanların yardımcı ruhlarının neler olabileceğinde de bahsetmemizde yarar vardır. Bu ruhlar ayı, kurt, sığır, tavşan, at ve diğer memeli hayvanlardan olabileceği gibi, kaz, kartal türündeki hayvanlardan da olabiliyordu.³⁴¹ Bu hayvanların doğadaki birtakım özellikleri (uçmak, koşma, yüzme vb.) adeta insanları cezbetmiş ve bu inancın içerisine yerleşmiştir. Örnek verecek olursak; Şaman yeraltına ineceği zaman ayıyı, gökyüzüne çıkarken ise atı kullanmıştır. Şamanın başa çıkamayacağı olağanüstü bir durumda ise Şaman bütün yardımcı ruhları yanına çağırmış ve bu ruhların yardımı neticesinde uğraştığı sorunu başından defetmeye çalışmıştır.³⁴² Örneklerde görüldüğü üzere özellikle doğa teması ve hayvanlar bir arada işlenmiştir.

Şamanlık görevinin iletildiği kişilerin de yardımcı hayvan seçtiği bilinmektedir. Konumuzla ilgili olarak Şamanlık görevinin iletildiği kişi olan Black Elk ismiyle bilinen kişi henüz dokuz yaşında olmasına rağmen kendisine hayvan olarak "Bay Horse" olarak bilinen "Dor At" verilmiştir. Black Elk kendisine "yardımcı hayvan" verilmesini ve atların geldiği toprakların yönünü kendisi şöyle anlatmaktadır:

"Sonra, beni getiren bu iki kişi, kendi aralarında fısıltıyla konuştular. Sonra bana dönerek, "Şu gelen dört bacaklı yaratığa bak." dediler. Baktım, karşımda bir Dor Atın durduğunu gördüm. At dil açtı, insan gibi konuşmağa başladı. Bana hitaben, "Bak şuraya, benim hayat hikayemi göreceksin." dedi. Sonra aniden "Gün batan" tarafına döndü, var gücüyle o tarafa doğru koştu, hemen ardından "Bak

³³⁸ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiryâ Halklarının Şamanizmi*, s. 120.

³³⁹ Abdülkadir İnan, "Yakut Şamanizmindeki İjâ Kıl", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, 1953, s. 214.

³⁴⁰ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiryâ Halklarının Şamanizmi*, s. 98.

³⁴¹ Güngör, "Şamanizm", s. 325.

³⁴² Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 115.

onlara... Görüp öğreneceğin onların tarihidir." dedi. Amerika'nın Kolorado Eyaletinden "batı" yani "Gün Batan" yönüne baktığımızda Altay, Tuva, Hakas, Şor, Televit ve Saha Sire'de Türk Şamanları'nın yaşadığı toprakları görürüz. Black Elk kendisine yardım edecek olan "hayvan ana" seçildikten sonra, bakış alanının derinleştiğini, daha anlamlı, daha farklı şeyler görmeğe başladığını kaydeder. Hepsi Black Elk'e yardıma hazır varlıklardır. Black Elk anlatıyor: " Etrafıma bakındım. Karşımda 12 tane at yan yana bir hizada duruyordu ve hepsinin boynunda birer tane "bizon turnağı"ndan yapılmış gerdanlık vardı. Hepsi çok güzeldi. Ama, korkmağa başlamıştım. Yelelerinden yıldırımlar saçılıyordu. Burun deliklerinden gök gürültüsü gibi soluma sesleri geliyordu. Bana verilen Dor At, Kuzeye döndü ve kuvvetlice kişnedi. O anda 12 tane Beyaz At belirdi. Güneye döndü kişnedi, 12 koyu san (hardal renginde) at belirdi, Doğuya döndü kişnedi, 12 tane Al At belirdi. Bütün atlar, Siyah, Beyaz, Al ve Hardal renkli atlar yan yana dizildiler. Dor at en sonunda yüzünü "Gün Batana" döndü ve olanca gücüyle kişnedi. Aniden yer-gök bir birine karıştı. Fırtına gürültüsünü hatırlatan at kişnemeleri ortalığı sardı. Her renkten atlar göründüler. Dor at son defa kişnedi ve her renkten olan bu atları kuzeye yöneldiler. Dor at bana, "Senin Büyük Ataların, Büyük Kurultayı topluyor. Seni oraya götürecekler, sakın korkma. Cesur ol!" dediklerini aktardı.³⁴³

Konumuzla ilgili olduğundan dolayı bilgiyi bu kısmında vermek istedik. Sadece atın şamanın öteki âlemlerde üst katlara çıkmasında bir ulaşım taşıtı olmasından ziyade şaman olarak seçilen kişilerin de yardımcı hayvan olarak atı aldıkları görülmüştür. Bu atın Şamanizm inancındaki çok fonksiyonlu özelliğini bizlere göstermektedir. Black Elk'in aktardığı bilgilerden de anlaşılacağı üzere güçlü bir yardımcı at motifinden bahsedilmiş ve yardımcı hayvanı olan atın ona hayatının her kısmında yardım edeceği sonucu çıkarılır. Bu da yardımcı ruh olarak atın ne kadar güçlü hayvan olduğunu gözler önüne sermektedir.

3.7. At Kurban Etme Merasimi

Kurban, dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan³⁴⁴ anlamında olup, semavi veya felsefi bütün dinlerde bulunan bir ibadet şeklidir. Yeri ve göğü, her şeyi yaratan yaratıcıya yani Tanrı'ya ulaşmak için belli zamanlarda yapılan bir

³⁴³ Arslan, Kızıldereli ve Türk Şamanizmi, s. 20.

³⁴⁴ Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 2011, s.1529.

adak veya sunumdur.³⁴⁵ Türk inanışında ayrı bir öneme sahip olan kurban kesme merasimlerinin yapılma nedenlerini destanlarda görülmektedir. Destanlar incelenmeye alındığı zaman çeşitli nedenlerle kurbanlar çeşitli renklerde kesilmiştir. Bozkır-Türk kültüründe ayrı ve önemli bir yeri olan at, diğer hayvanlardan ayrı tutularak Tanrı'ya sunulacak en değerli canlı olarak görülmüştür. Sunulan hayvanların da çoğunun kısırak olduğu görülmektedir. Ad koyma törenlerinde, yağ/yuğ törenlerinde, toy/düğünlerde ve yılın belli zamanlarında kurban sunumu yapıldığı yukarıda nakledildi. Eski Türk inancında görülen ve İslam dininin kabulüyle de dini bir görev olarak yaşatılan kurban merasimi Tanrı'ya şükretmenin bir ifadesidir. Burada önemli olan nokta şükür için Tanrı'ya sunulan kurbanların kanı akıtılmamasıdır.³⁴⁶

Kurban törenlerinde çoğunlukla hayvanlar kesilmeden evvel ruhu bedenden uzaklaştırılır. Burada hayvanın titremesi iyiye işaret sayılır çünkü bu titremeler ruhun bedenden ayrıldığını gösterir. Kurban töreninde kullanılacak hayvanların sırt tarafına soğuk su dökme geleneği çok eski çağlardan beri çeşitli halkların kullandığı bir adettir. Hala uygulanagelen bu adet Fin kökenli kabileler, Uygur ve Çuvaş gibi Türk halkları arasında devam ettirilmektedir.³⁴⁷ Ayrıca İdil bölgesinde kurban edilecek olan hayvanın sırtına kırmızı ya da süt dökülmesi geleneği de vardır ki bu Tanrı'nın kurbandan hoşnut olup olmadığını anlamak için uygulanır.³⁴⁸

Destanlarda, ad koyma törenlerinde ak-boz kısırak kurban edilirken yas törenlerinde atla birlikte diğer çeşitli hayvanların kurban edildiği görülmektedir.³⁴⁹ Eski Türklerde en büyük kurban, bozkır coğrafyasında Türk'ün yoldaşı, yuvası, en çok kıymet verdiği hayvan at idi. Orta Asya'nın Türklerin yurt tuttukları özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Hatta çok gariptir ki, bugün bile Kazak ve Kırgız Türklerinin İslam dinini kabul etmiş olmalarına rağmen Kurban Bayramı'nda at kurban ettikleri görülmektedir.³⁵⁰

Şamanizm inancında da at önemli bir figürdür. Bizim de çalışmamızın ana unsurunu Şamanizm ve at ilişkisi oluşturacaktır. Öyle ki Türklerde kutsal olarak kabul edilen at, dini toplantılarda, ant törenlerinde Gök-Tanrı'ya ve atalara sunulacak olan en

³⁴⁵ Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 97

³⁴⁶ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.71.

³⁴⁷ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 213

³⁴⁸ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 447.

³⁴⁹ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.71.

³⁵⁰ Gömeç, *Şamanizm Ve Eski Türk Dini*, s. 49.

değerli ve en makbul kurban olarak görülmüştür.³⁵¹ Bu durumun neden böyle olduğunu araştıran batılı etnograflar at ile gök arasında bir bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Nitekim atın hem Gök-Tanrı'nın simgelerinden biri olması hem de Gök-Tanrı'ya kurban olarak sunulmuş olması da at ile gök arasında bir bağlantı kurabileceğimizi bizlere gösterir. J. P. Roux bu konuda daha da ileri giderek atın gökle ilişkili olduğunu düşüncesini milattan önceki dönemlere kadar gidebileceğini ileri sürmüştür. Atın gökle olan bir diğer ilişkisi de Şamanist törenlerle alakalı olmuştur.³⁵² Özellikle Şamanların ayin ve törenlerinde öteki dünyaya yolculuklarında “Pura”³⁵³ adı verilen at tarafından ruhların taşındığına inanılırdı. Bu durumda Şamanizm'deki at figürünün kanatlı olduğunu düşünebiliriz. Nitekim Türklerle uzun bir süre iç içe yaşamış olan Moğol inanışlarına göre de at uçarak, üzerindeki kahramanı cehenneme götürdüğü gibi geri de getirirdi.³⁵⁴

Şaman'ın en önemli hayvan koruyucularından biri de attır. At göçebe bir yaşam tarzını benimsemiş olan Türklerin siyasi, dinî, iktisadî ve sosyal yaşamını etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Özellikle Türkler öz vatanı olarak kabul edilen Asya bozkırlarında hayatını idame ettirmek zorundaydılar. Tabi ki bu da binlerce baş hayvanın güdülmesinin yanında iklime de bağlı olarak verimli ve sulak bölgelere bu hayvan sürülerinin nakledilmesi gerekiyordu. İşte bu zorunluluktan dolayı at Türklerin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür.³⁵⁵ Coğrafyaları ve yaşam tarzları gereği at oldukça önemliydi.

Hunların Tanrı, atalar ve doğa güçleri için kurban törenleri düzenleyip at başta olmak üzere birçok hayvan kurban ettiklerini yukarıda çok kez yazıldı. Çin kaynakları Hunlardan sonra yine Türk menşeli Orta Asya'da devlet kuran çeşitli sülalelerin Gök-Tanrı'ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunumunda bulunduklarını yazmışlardır.³⁵⁶ Çin kaynakları Gök-Türklerin defin töreni hakkında Hunlara nazaran daha geniş bilgiler vermektedir. VI. yüzyıl Tang Sülalesi döneminden bahsederken Gök-Türklerin defin törenleri için şunlar söylenmektedir:

“ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at

³⁵¹ İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, C.5, 2021, s.7.

³⁵² Hazal Orgun, “Canan'ın Falname Serisi'nde Yer Alan Hayvan Tasvirlerinin Türk Mitolojisindeki Kökenleri”, *Belgü*, Özel Sayı, 2023, s. 158.

³⁵³ Altay topluluklarında kurbanlık hayvanın canı demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 128.

³⁵⁴ Cansu Tanpolat, “Doğu ve Batı Kültürlerinde Başlıca Hayvan Mitleri”, *Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, s. 15.

³⁵⁵ Kafesoğlu, “At”, s. 26-27.

³⁵⁶ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 3.

üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşe yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarar korlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze, hatta bine balığ olur. Atlar ve koyunlar kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar.”³⁵⁷

Bugün ilkel olarak adlandırdığımız halklar ve insanlar kendi dünyalarında görünmeyen ruhların dolaştığına inanıyorlardı. Onlar için görünmeyen ruhlar insanların hayatlarını zorlaştırır, yönlendirirdi. İnsan biçimine de giren ruhlarla anlaşmanın tek yolu onların ihtiyaçlarına cevap vermektir. Ölüm veya anma törenlerinde “ölülerin ruhlarına kurban kesme” görüldüğü üzere kökenleri çok eskiye dayanan, farklı bakış açılarıyla bakıldığında anlaşılabilir bir gelenektir.³⁵⁸ Ölüye kurban adamak ölünün yakınlarının ilk ve en önemli göreviydi ve ağıt yakmakla da çok yakın ilişkilidir. Ancak bu görevin ölünün akrabası olmayan, dostları ya da komşuları için de geçerli olup olmadığı belirsizdir. Bu gelenek eski Türklerde *T’u-küe belgeleri* ile kanıtlanmış durumdadır.³⁵⁹ İnsanlara ölüm getirdiği inanılan kötü ruhlardan ya da ölmüş kişilerin ve hatta yabancıların ruhlarından korunmak için kurban verilmesi gerektiğine inanılırdı. İlkel halklardan yeraltı dünyasının bir efendisi olduğuna inananlardı. Bu yeraltı efendisinin insan ruhlarını yakalamaları için yeryüzüne hizmetindeki çeşitli ruhları gönderdikleri düşünülürdü. Bu hizmetliler, bazı Altay-Tatar boyları tarafından “*Erlik*” ve yeraltı efendisine de “*Aldaçy*” adını verirler. Aldaçy, aynı zamanda ölüm meleğidir ve insanların canını aldıktan bir süre daha ölenin evinde kalır.³⁶⁰

Atların her biri renklerine, beneklerine, vücut formlarına ve koşma stillerine göre farkı adlar alarak tasnif edilmişti. Yer üstü tanrısı Ülgen’e sunulan at açık renkte, yer altının tanrısı Erlik’e ise kara renkli hayvanlar kurban edildiği düşünülmektedir. Kızgızların sefere çıkmadan önce ak-boz kısırak kurban ettikleri bilinmektedir. Ad koyma, yas törenleri, toylarda kurban kesildiği bilinmektedir. Kurban sunumunda kullanılan hayvanın farklılık göstermesiyle birlikte en çok atın seçildiğini söylemek mümkündür. Kurban edilme nedenlerine göre farklı renklerde at seçildiği görülmektedir. Renk olarak

³⁵⁷ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 180-181.

³⁵⁸ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 443.

³⁵⁹ Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, Çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 161.

³⁶⁰ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 231.

başlıca ak, boz, sarı atlar tercih edilmiştir. Ülgen için belli zamanlarda yapılan merasimlerde ak at kullanılmıştır. Yakut kadınları çocukları olması için kutsal bir ağacın altında ak boz at derisi üzerinde “yer sahibine” yalvarıp ağlayarak dilek dilerdi. Bu uygulamada ak boz kısırağın kutsal olduğunu ve uğur getiren bir özelliği olduğunu düşündürmektedir. Altay Türkleri kurban edilmek üzere seçtikleri atların yelesine kırmızı bir parça bağlarlardı. İslam dininin benimsenmesi üzerine yine kurban edilecek hayvanlara kırmızı parçalar bağlanır ya da yine kırmızı boylarla işaretlenir. Zaman zaman hayvanın sırtına kına yakıldığı da görülmektedir. Yakutlar ıdık başışlarken geyik sunmakta ama Altaylar da ise at kullanmaktadır.³⁶¹ Altay Türkleri için at, diğer hayvanlara kıyasla daha değerli bir kurban olarak görülmektedir. Genel anlamlara tanrılara verilen bir söz ya da adak için at kurban edilir. Alman doğa bilimci Gmelin, bir Tunguz şamanının bir hastayı iyileştirip ruhunu geri getirdikten sonra ruhunu çalan varlığı yatıştırdığını anlatır. Ayrıca yine Gmelin, bu şamanın uzun bir ip üzerine çeşitli hayvanların postlarıyla birlikte kayın ağacı kabuğundan yapılmış bir atı astığını da kaydeder. Bu ip üzerine asılan hediyeler şeytana (hastanın ruhunu çalan varlık) hediye edilir. İpi gerilmesi hediyelerin şeytan tarafından kabul edildiğinin göstergesidir. Burada vaat edilen at ise ancak hasta iyileşirse yani sağlığına kavuşursa kurban olarak verileceği anlatılır.³⁶²

Yakutlar, Ürüng Ayı Toyon’a beyaz atlar kurban ederlerdi. Yakutların inançlarına göre canlı olarak veya kesilerek tanrılara adanan atın ruhu, adandığı olağanüstü varlığın yaşadığı yere göç ederek ve orada yaşardı. Altay Türklerinde yer üstü tanrısı Ülgen için kurban edilen at kır attır.³⁶³ Bunlara ek olarak kurban edilecek olan hayvanın sağlıklı olması gerekirdi. Sağlıklı olmasının yanı sıra o zamana kadar herhangi bir iş için kullanılmamış ve çiftleşmemiş olması önemlidir. Bu nedenledir ki Altay Türkleri (Kumandiler) kurban edecek atlarını üzerine hiç binilmemiş genç hayvanlar arasından seçerlerdi.³⁶⁴ Yağız ve al ıdıklar dağ ruhu için başışlanır. Hastalıklar için yağız at ve koyun kurban edilirdi. Baş ya da göz hastalıkları için al ıdık kurban edilirken, baş rahatsızlıkları için ak boz ıdık, karın ve kaburga ağrılarına kır at kurban edilmekteydi.³⁶⁵ Buryatlar da Tanrı’nın kurbandan razı olup olmadığını anlamak için kurbanın sırtına bir içki kabı koyar ve yere nasıl düştüğüne bakarlardı. İçki kabı düz bir şekilde (tabanı yere gelecek şekilde) düşerse bu Tanrı’nın rızası olduğu şeklinde yorumlanırdı. Bir içki kabı ya da kaşık atılması

³⁶¹ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.150-151.

³⁶² Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 444.

³⁶³ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.153.

³⁶⁴ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 446.

³⁶⁵ Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, s.151.

geleneği, Sibiry ve İran'daki kurban gelenekleri arasında yer almaktadır.³⁶⁶ Ayrıca Altaylılar, ruhlara kurban edilen hayvanları kesmezler aksine sadece boğarlardı. Bu inanca göre, hayvan bilinen yöntemle öldürülürse ruh ağzından kaçır ve kurban gitmesi gereken yere ulaşamazdı.³⁶⁷

Werbitskij, ayrıca Altaylardaki kurban geleneklerini şu şekilde anlatmaktadır:

“ Ülgem, zaten insanları seven bir Tanrı olduğu için ona nadiren kurban verilir. Ama her yetişkinin, evleneceği zaman Ülgem'e bir kurban vermesi gerekir ve Ülgem özellikle beyaz atlardan hoşlandığı için kurban, beyaz attan seçilir. Ülgem'e kurban edilmek için seçilen ata özel olarak ihtimam gösterilip, yelesine kırmızı bir kurdele bağlanır ve kadınlar bu ata binemezler. Kurban zamanı genelde ilkbahar aylarıdır ve kurban yeri olarak da bir kayınlık seçilir.”³⁶⁸

Bir başka kurban töreni ise W. Radloff'un, XIX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirdiği Altay Türklerinin Ülgem'e³⁶⁹ sunduğu kurban anlattığına göre şöyledir:

“Bütün kurbanların en büyüğü olan bu tören üç bölüme ayrılır ve bunlardan her biri ayrı bir akşam yapılır. Birinci akşamda güneş dağların arkasında kaybolur olmaz, kurban (taylga) için hazırlık başlar, kurban yeri seçilir, sahibin sürüsünden kurban hayvanı aranır ve işkence yapılarak öldürülür. Şaman, küçük bir kayın ormanının ıssız bir yerinde kurban için en uygun yeri kendisi seçer. Onun gösterdiği yerde, burası genellikle küçük bir açıklıktır, bütün hazır olanların yardımıyla yeni bir çadır kurulur, üzeri keçe ve halılarla örtülür. Çadırın ortasına, ucu duman deliğinden çıkacak şekilde, sık yapraklı taze bir kayın ağacı yerleştirilir. Bu kayının aşağıdaki dalları tam gövdeden kesilir ve ucundaki dallarından birine de bayrak gibi sarkan bir bez asılır; kayın gövdesinin alt tarafı ayakla basılabilecek şekilde dokuz yerden oyulur ve buna basamak (taptı) denir. Kurban için kurulan çadırın kapısı her zaman doğuya bakar. Çadırın kapısı önünde kayı kabuklarından ve yere çakılmış değneklerden küçük bir çit yapılır ve bu da hayvan ağılını belirtir. Bu çitin, çadıra bakan kısmı açık bırakılır ve bu açıklığa, ucunda at kılından bir ilmik bulunan kayın ağacından bir değnek dikilir.”

³⁶⁶ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 446.

³⁶⁷ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, s. 260.

³⁶⁸ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 448

³⁶⁹ Türk ve Moğol mitolojisinde yaratıcı tanrı, Kayra'nın oğlu ve İyiye tanrısıdır.

Şaman törenlerinde at kurban etme töreni yukarıda verilen bilgilere göre gelişigüzel yapılmaktan ziyade büyük bir titizlikle yapılmaktadır. Şaman kurban edilecek hayvanı özenle seçtiği gibi zamanlamasını da iyi yapmaktadır. Hayvanın büyük seçilmesi, kayın ağacının sık sık tekrar edilmesi, yedi ve dokuz sayılarının kullanılması önemlidir. Ayrıca orman içinde seçilen yere çadır kurulması ve hayvanın yönünün doğuya dönük olması dikkat çekicidir. Türkler dualarını hep doğuya dönerek ederler. Aşağıda da bilgi verileceği üzere kurbanlık hayvanın donu yani rengi açık renkte olmalıdır. Seçilen hayvanın sadece rengine bakılarak kurban olup olamayacağı netleşmez. Şaman tarafından belli başlı birkaç deneme yapılarak uygunluğu ölçülür.

Ülgön'e sunulacak kurbanlık hayvanın donu (paçası) açık renkte olmalıdır. Şaman kurban için uygun atı bulduktan sonra bunun sırtına ağaçtan yapılmış bir kap konur ve sıçrayıp kabı yere düşürmesi için hayvana vurulur. Bu sırada kap, alt kısmı yukarıya gelecek şekilde düşerse hayvan bugünkü kurban için uygun sayılmaz; kap ağzı ile yukarıya düşerse, hayvan bir kurban için uygun sayılır. Kurbanlık bir hayvan kısraksa, kap onun kendi sütü ile yıkanır ve yukarıda anlatılan işlem sırasında şu dua okunur:

Sağ gözü ile

Sunulana baksın,

Ben kabı sundum.

Fakat kutsama sizdendir;

Bize iyi bir işaret vererek

Aşağıya baksın. Kam tarafından belirlenen bir kişi bu şekilde seçilmiş kurbanlık hayvanı at kılından³⁷⁰ yapılmış uzun bir yularla tutar. Bu adama Baş-tutkan kiji (baş tutan kişi) derler ve bu göreviyle bütün kurban işlerine katılır. Şimdi şaman sık yapraklı bir kayın dalı ile kurbanlık hayvanın yanına gelir ve bu dalı hayvanın sırtı üzerine sallar. Şaman bu hareketiyle kurbanlık hayvanın ruhunu

³⁷⁰ At kılına büyük önem verilmiş ve kutsallık atfedilmiştir. Tabiatın en esrarengiz ruhları çetin yolların, sarp dağ geçitlerinin veya dağ zirvelerinin ruhlardır. Yakutlar bu ruhlara “ Yolların efendisi” (Suol iççitā) veya “ Geçitlerin efendisi” (āttuk iççitā) adı verirler. Maack, Yakutların bir boğazdan veya tekneyle yüksek debili bir akıntıdan geçerken bu ruhlara sunu sunduklarını anlatır ki, bu sunular, at kılı, kumaş paçaları, deri parçaları veya kuş tüylerinden ibaret olup, bunlar yakınlardaki bir ağacın dalına asılır. At sahibinin kendi atının yelesinden veya kuyruğundan kopardığı bu kolları, çok değerli sunular kabûl edilir ve Yakutlar, tekneyle bir yere gidecekleri zaman da yanlarına bu at kollarından bulundurlar. Harva, Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar, s. 320.

Ülgön'e doğru sürmüş olur. Altaylıların inanışına göre, kurbanlık hayvanın ruhu ile birlikte Baş-tutkan'ın ruhu da bedeninden ayrılarak onunla birlikte Ülgön'e kadar gider.

Hayvanın durumuna göre dualar okunur. Kurban olarak sunulan hayvanın kurban edilme işleminden sonra ruhen nereye gideceği konusuna özenle inanılarak bilinir. Yaratıcı tanrı olan Ülgen'e ruhun varması önemlidir. Zaten kurbanlar da bu düşünce içinde sunulmaktadır. Ayin sırasında diğer yardımcı ruhlar çağrılır. Yardımcı ruhların gelmesi için çeşitli dualar okunur. Şamanın çağrısına olumlu yanıt veren ruhlar yine Şamanın içten derin bir mırıldanmasıyla geldiklerini belli eder. Yardımcı ruhlar geldikten sonra Şaman yerinden kalkar kollarını yukarıya açarak uçuyormuş gibi sert hareketler yaparak yüksek sesle şu duayı okur:

Ak göğün altında,

Ak bulutun üstünde,

Mavi göğün altında,

Mavi bulutun üstünde,

Yüksel semaya ey kuş!

Şaman duasından sonra yine yüksek sesle çadıra doğru yönelir ve en önemli materyali olan davulunu sol omzuna sağ eline de *orbu*³⁷¹yu alarak kurbanlık hayvanın ruhunu yakalamış gibi yapar. At sesi çıkararak sıçrar ve geri tepinir. Aslında burada şaman adeta yakalanmış bir atın hareketlerini tiyatral olarak sergilemektedir. Davul burada ayin sırasında önemlidir. Şamanın gösteriyi yaptığı sırada sol omzunun üzerinden fırlattığı davulu havada iken yakınlarından birinin tutması gerekir. Eğer davul yere düşerse bu bir işarettir. Davulun yere düşmesi kurban edilen hayvanın ruhunun son anda kaçıp kurtulacağı olarak yorumlanır. Bu durumda yakalama işine tekrardan başlamak gerekir.

Kurban edilen hayvan gelişigüzel parçalanmaz. Sırasıyla ve uygun usullere göre büyük bir ustalıklarla hareket edilir. Önce iç kısmı alınır ve hayvan parçalanır, kemikler asla kırılmaz. Kemiklerinden ayrılan etler çiğ olarak dağıtılır. Sırt, kaburga parçaları, küçük kemikler ve göğüs kısmı büyük bir kazanda hiçbir şey katılmadan suda pişirilir. Kazan başında durmak üzere görevlendiren kişiler etleri karıştırır. Etler piştikten sonra etler belirli bir mesafeye konur. Bu esnada etler küçük parçalar şeklinde kesilir. Şaman ağaçtan

³⁷¹ Orbu, ağaçtan yapılan davul tokmağının adıdır.

yapılmış bir kap alarak bunun içine et doldurur ve üzerine çorba dökerek kurban yerine gider. Burada yüzünü doğuya çevirerek bu evin atalarına ve koruyucu ruhlarına sunar. Ev sahibinin adına şu duayı okur:

Eski yılı geçtiği için,

Yeni yılı geldiği için

Onu iki omuzu ile desteklesin,

Başının tepesiyle kaldırsın!

Onu iki omuzu ile desteklemezse,

Başı ile kaldırmazsa,

Ona büyük bir ceza gelsin,

Bitmez bir ceza değsin.

Kabul et, Kayra Kan!

Şaman okuduğu bu duadan sonra tabakta kalan etleri ev sahibine sunar. Ev sahibi ise etin birazını yer, kalanını şamana ve ev sahibinin akrabaları arasında böler. Tabak boşaldıktan sonra şaman onu çevresinde dönerek bir sallar ve fırlatır. Tabağın yere düşüşü de önemlidir. Eğer tabak dibi alta gelecek şekilde düşerse, kurbanın iyi kabul gördüğüne bir işaret olarak yorumlanır ama dibi yukarıya geldiyse bu kötü bir işarettir. Ülgen, kurban için sevinmiyor denir. Yine de tabağın ters gelip gelmemesine bakılmaksızın törene kaldığı yerden devam edilir. Ev sahibi en iyi yer olarak görülen hayvanın arka but kısmını şamana hediye olarak sunar. Etin yumuşak kısımları alınır ve seçkin konuklara ikram edilir. Kalan et kemiklerinden sıyrılınca çadıra taşınır ve burada iki gece sonra törene devam edilir. Şaman elbisesini giyerek davulunu eline alır ve daha aşağı ruhları da çağırır. Daha sonra şaman ev sahibinin karısını, çocuklarını ve yakın akrabalarını teker teker kucaklar. Ev sahibinin yanına gelerek kulağına davulu tutar ve şiddetle vurur. Bunu yapmasının nedeni atalarının ruh ve kuvvetini onun kulağına sokmaktır. Kurban töreni çoğu zaman iki günde biter ama özellikle ev sahibi zengin bir kimse ise üçüncü güne de sarkabilir. Tören kurban sunma ve büyük bir yemek şöleniyle sona erer. Bu esnada çok fazla kımız ve arpa birası içilir.³⁷²

Sibirya Türkleri ise kurban töreni sırasında hayvanı ruhunu terk etmeden hemen

³⁷² W. Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, s.39-81.

önce öldürürlerdi. Kurban hayvanını adadıkları ruhun yaşadığı bölgeye gidebilmesi için hayvanın ruhunu yakalamaları gerekirdi.³⁷³ En iyi atlar, koçlar ve ineklerin ruhlara kurban edilmesi gerekirdi. Kurban edilen hayvanların etlerinin en iyi bölümlerini ve derilerini şamanlar alırdı.³⁷⁴ Sarı Uygurlar kurban olarak sundukları hayvanın önemli olarak gördükleri kelle, boyun, yürek, ciğer ve kaburgalarını diğer parçalarından ayrı olarak pişirirlerdi. Buryatlar ise kurban olarak sunulan hayvanın etini pişirirken yürek, ciğer ve soluk borusunu birbirinden ayırmadan pişirirler. Bazı yerlerde kurbanın kellesi, ayakları ve diğer organları hayvanın doldurulan postunun içinde bırakılırdı. Doldurulmuş post, toprağa saplanmış kayın ağacından yapılan direğin üzerine asılırdı. Doldurulmuş postun ağaçlara asılması geleneği Altay Türklerinde yaygın olarak görülmektedir. Radloff bu konuda doldurulmuş hayvan postunun sırığa takılarak gerçek bir atmış gibi görünmesini sağlandığını aktarmaktadır.³⁷⁵ Kurban edilen hayvanın kemikleri kırılmaz, köpeklere ya da başka hayvanlara verilmezdi. Ateşte yakılarak veya toprağa gömerek imha yoluna gidilirdi. Bazı özel törenlerden sonra kemikler bir kaba konarak kayın ağacına asılabilirdi. At kurbanlarının kafatasları ise bir sırık üzerine konmaktaydı ve bu gelenek oldukça yaygındır.³⁷⁶ Şaman inancına sahip insanlar kurbansız ayin yapmazlardı. Kanlı veya kansız kurban her ayin için bulunmalıydı. Kurban teriminin eski Türklerdeki karşılığının tam olarak ne olduğu, neyi ifade ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. İslam dininin kabulünden sonra Müslüman olan Türkler, Arapça Kurban sözcüğünü kullanırken, Kazak-Kırgızlar Farsça “hüdayı” sözcüğünden türemiş olan “kudayı” terimini kullanırlar. Yakutçada “kereb” kullanılırken, çağdaş Şamanist Türk boylarında “tayılga/ hayılga”nın Moğolcadan geldiği düşünülmektedir.³⁷⁷

3.8. Şamanizm’de Kartalın Ölümü Üzerine Atın Kurban Edilmesi

Türklerde kuş, Gök-Tanrı’nın emrindeki bir varlık olup kutsallık atfedilir. Aynı zamanda uğurlu ve insana iyilik sağlayan bir canlıdır. Şamanizm inancı içinde ölen kişinin ruhu olarak değerlendirip “ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir.” Kuşlar içinde kartal önemli bir yer tutar.³⁷⁸ Orta Asya ve aynı zamanda Sibiry Şamanizmindeki kartal, Tanrı’nın bir elçisi olarak

³⁷³ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, s. 268.

³⁷⁴ Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, s. 277.

³⁷⁵ Harva, *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s. 443-444.

³⁷⁶ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 101.

³⁷⁷ İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 98.

³⁷⁸ Mustafa Sever, “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl:11, S.42, s.86.

görülürdü.³⁷⁹ Altay mitolojisinde ilk insanın, boyun, soyun kartaldan türediğine inanılır ve aynı zamanda güneşi göksel gücü temsil eder. Şaman tasarımında Gök-Tanrı'yı sembolize eden, koruyucu ruhun ve adaletin simgesi, hükmeden beyleri, ilk şamanların babası olarak kabul edilir.³⁸⁰ Bebezsiz kadınlar kendisine bir yavru bağışlaması adına kartala yalvarırlar. Yakut Türklerine göre “göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan dünya ağacının tepesinde çift başlı bir kartal otururdu. Göklerin korunması bu kartalın vazifesiydi.”. Yine Yakut Türkleri ant içerken kartalın adı anarken, evinin etrafında kartal görenler ona et ziyafeti çektirir. Eğer bir kartal yanlışlıkla öldürülürse öldüren kişinin cenazesini bir şaman kaldırır. Korkut Ata (Dede Korkut) öykülerinde Kanglı Koca Kan Turalı'da, Kan Turalı'yı yiğitleri bir kartal olarak betimlendirirler. Oğuz boylarının ongun/ sembolleri yine birer doğan türüdür. Bulgar hanları ellerinde doğan tutarken betimlenmiştir. Peçeneklere ait sembollerde ellerinde doğan tutan atlılar görülmektedir.³⁸¹ Aydınoğullarını meydana getiren Dodurga, Döğer, Yaparlı ve Yazır boylarının simgesi kartaldır.³⁸² Büyük Selçuklular yönü doğuya ve batıya bakan kartalı kendilerine sembol olarak seçmişlerdi. Ayrıca Büyük Selçukluların temelini atan Çağrı ve Tuğrul Beylerin adları yine yırtıcı kuş adıdır.

Şamanizm'de kartal ya da benzeri yırtıcı kuşlar tasarımda ve törenlerde bizzat şamanla sembolize edildiği görülüyor. Ayrıca büyük olarak kabul gören şamanların kartaldan türediği inancı da oldukça yaygındır.³⁸³ Şamanizm kökleriyle ilgili efsanelere göre kartal tanrıların ulağıdır. Agapitov ve Changalov tarafından nakledilen efsanede kötü ruhlar insanların başına bela sarmadan önce dünyada hastalık ile ölüm yoktu. Bu durumu gören tanrılar insanlara yardımcı olması amacıyla kartalı yeryüzüne gönderirler. İnsanlar kendilerine yardımcı olması için gönderilen kartalın dilinden anlamayınca onu gökyüzüne geri bırakırlar. Kartalın geri dönüşü üzerine tanrılar ona yeryüzünde karşılaştığı ilk insana şamanlık yeteneğini donatması için gönderirler. Yeryüzüne tekrar gelen kartal, bir ağacın altında uyuyan kadınla tanışır ve onunla yakınlık kurar. Eşinden ayrı yaşayan kadın kartalla yakınlaşma sonucu hamile kalır ve kocasının yanına geri dönerek erkek çocuk doğurur. Bu çocuk dünyadaki ilk şaman olur.³⁸⁴

³⁷⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C.1, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s. 99.

³⁸⁰ Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, s.96.

³⁸¹ Sever, “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, s.87.

³⁸² Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, s.96.

³⁸³ Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi: Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre*, C. 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s.86.

³⁸⁴ Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, s.375-376.

Türk tarih, kültür ve mitolojisinde alıcı- avcı kuşlar, doğanlar ve kartalların yer aldığı yukarıda verilen bilgilerde açıklandı. Öyle ki büyük şamanların kartaldan türediği düşüncesi oldukça yaygındır.³⁸⁵

Ongun/ sembol olarak görülen bu kuşların hiçbirisi leş yiyen kuşlar olmamasıyla dikkat çekicidir ve önemli bir özelliktir. Şamanizm inancına da yansıyan pek çok kuş şaman giysilerinde arma olarak kullanılmıştır. Yakut Türkleri göğün direği sayılan sıriklar üzerine yine ağaçtan yapılma çift başlı kartal koyarlar ve sıriklar üzerine basamak gibi enlemesine ağaçlar çıkarlardı. Ağaçların sayısı gök katlarını simgelemek adına yedi ve dokuz olurdu. Yine Şaman doğmadan önce kuş şeklinde bu hayat ağacının dallarında olurdu.³⁸⁶ Türk kültür ve tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan yırtıcı kuşlardan kartal o kadar önem atfediyordu ki yine onun ölümüne çok değerli olan başka bir hayvan olan at kurban ediliyordu. Toplum tarafından saygı gösterilen ve bazı şamanların -hatta ilk şamanın- kartaldan türediklerini ifade edilmesi ayrıca ayinlerde kartala büyük bir önem verilmesi dikkat çekicidir. Kartalın aktarılan dönemlerde nasıl bir algısı olduğunu göstermektedir. Gök-Tanrı'ya sunulan kurbanların sıra halinde dizilen ağaçlara yani Dünya'nın Direği 'ne asılmasının amacı, kurban edilen hayvanın göğün yedi ya da dokuz katını geçerek tanrıya ulaşmasıdır.

3.9. Şamanizm Merasimlerinde Kımız

Toprakların her zaman ve her bölgede tarım yapmaya uygun olmadığı Türkistan coğrafyası bozkır topraklarında Türklerin şartlar uygun olduğu takdirde tarım yaptıkları bilinmektedir. Hareketli hayat akışı ve soğukla mücadele karşısında beslenme konusunda tok tutacak aynı zamanda enerji verecek besin maddelerine ihtiyaç duyulurdu. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan Türk ekonomisinde başlıca besin kaynağını hayvanlardan elde edilen ürünler oluşturmaktaydı. Koyun, kuzu, keçi, teke, koç, at, deve, kuş, tavuk, geyik gibi hayvanlar beslenir ya da avlanırdı. Türkler kendi beslemiş oldukları hayvanların erkeklerini keserlerdi. Özellikle at ve koyun eti, sütü, derisi mutfakta kullanılmıştır. Kımız, kurut(kurutulmuş yoğurt) ve konserve Bozkır-Türk mutfağının en bilinen ürünleridir.

Kısıraklardan sağılan sütlerle elde edilen kımız, Türklerin başlıca içkilerinden biridir. Kımız sadece kısırak sütünden değil aynı zamanda deve sütünden de yapılmaktadır. Sağılan kısırak sütü kımız tulumlarına konur ve içine bir miktar kımız dökülerek mayalanır

³⁸⁵ Çoruhlu, *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi: Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre*, s.86.

³⁸⁶ Sever, "Türk Mitolojisinde Kuşlar", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, s.87.

ardından on beş - yirmi gün içinde tüketilecek duruma gelirdi. Kımız tulumlarına “kasuk” denir ve genelde yüzülmüş at derisinden yapılmaktaydı.³⁸⁷ Türkler için önemli bir içecek olan kımızı şaman merasimlerinde de görmekteyiz.

Şaman inancına mensup Türk kavimlerinin yapmış oldukları ayin ve törenleri iki kısma ayırmak mümkündür. Belirli günlerde yapılması gereken ayin/ törenler ve tesadüfi olaylar sonrasında yapılan özel ayin/törenler görülür. Belirli günlerde yapılan ayinlerin çok eski devirlerden beri yapıldığına şüphe yoktur.³⁸⁸ Şamanlar yeni yurt kurmak veya ocak dikmek için merasim yaparlar. Yapılan bu merasimler etnografik literatürde oldukça açık bir şekilde belirtilir. Yeni yurt kurulurken bu amaçla şaman davet edilir. Şaman burada soyun çoğalması, hayvanların yavrulaması, yeni yurdun kendileri için hayırlı olması için dua eder ve ruhlara kurban sunar. Kurbanların kanlı ve kansız olarak ikiye ayrıldığı bilgisi yukarıda verilmişti. Kanlı kurban sunumu ocak yapılırken gerçekleşirdi. Şaman ocağın yapılacağı yere kesilen kurbanın kanından sürer ve kanı ateşe serper. Yapılan bu merasimlerde kutsal olan atın kurban edilmesinin yanında at sütünün fermente edilmesiyle elde edilen kımız kutsal olarak görülür. Kımız yapılan merasimlerde kullanılmasının yanında severek de tüketilmiştir. Bu şaman merasimlerine şöyle örnek verilebilir;³⁸⁹

“ Alevli ocak yap ve yanan ocağın sönmesin; kışın evin bereketli, yazın ise kutlu olsun! Diye dua eder.

Ocak yapılırken kurban kesilir. Kesilen kurbanın kanından ocağa atarlar. Ev hazır olduktan sonra yedi gün kımız biriktirilir. Şaman dua etmeden kımız verilmez. Şaman dua edip kımızdan alır ve doğuya dönerek:

- At sürülerinin sahibi Kartal; Yesekey İyehsit³⁹⁰ hatun! Güzel yeleli atlar ve uzun boynuzlu hayvanlar ver! Diye dua eder.

Şamanın dört tarafında iki kutsal ağaç, kayın ağacı, olur. Çünkü hayvanların koruyucusu olan ruh İyehsit bu ağacı çok beğenmektedir.”³⁹¹

İlkbahar bayramı Müslüman Kazak, Kırgız ve Başkurtlar’da “kımız murunduk” adıyla Mayıs ayında yapılmaktadır. Başkurt kadınları ilkbaharın gelişini, erkekler olmadan “karga toy” adıyla kutlarlar. Bu törenlerde kargalara darı ve süt koyarlardı. Bu törene

³⁸⁷ Koca, *Türk Kültürünün Temelleri* 2, s.152.

³⁸⁸ Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s. 50.

³⁸⁹ Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021 s. 227-228.

³⁹⁰ Yakut mitolojinde hayvanların koruyucusudur.

³⁹¹ Fuzuli Bayat, *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 276.

küçük erkek çocukların dahi katılması sakıncalıdır. Bu tören Başkurtlardan başka Türk kavimlerinde tespit edilmemiştir.³⁹² Kadınların özel olarak kutladığı bayramda kargalara süt konması dikkat çekicidir.

Yakutlar ise yaz mevsiminde yapılan ayinlerde “ ısıah”, yani “saçı/libation” denir. Yakutlar yedi ay süren sert kış mevsimini geçirdikten sonra kısraklarını sağıarak kımız hazırlarlar. Bütün oymak bir çayıra toplanıp şamanın buyruğu altında ayin dansı yapar. Sonra şaman kımız kabını başına kaldırıp “algıs” (iyi dua) söyler, ilk toplanan kımızı, saçını olarak tanrıların büyüğü olan Ürün Ayi Toyon’a ve Ürün Ar Toyon’a sunarak ilahi benzeri şu sözleri söyler: “ *Ar Toyon sana şükürler olsun, bu bahar mevsimini bize sen verdin. Buzağrılar, taylar, tatlı sütleri bize sen gönderdin. Ağaçlarımızı güzel yapraklarda donattın, otlaklarımızı güzel yeşil otlarla süsledin... Bu kımız dolu ayağı (fincanı) sana sunuyoruz...*” Daha sonra ateş tanrısına, *al ateş sahibine (al at içitte)* diyerek kımız ve yağ dökerler.³⁹³

Yukarıda kurban merasimleri için erkek atların yani aygırların seçildiği belirtilmişti. Bu seçilen aygırların binilmemiş ve iyi durumda olmaları gerekiyordu. Kımız elde edilen atlar ise dişi yani kısraaktır. Kımız elde edilen atın kurban edilip edilmemesi sorusuna bu çıkarımlardan yola çıkarak cevap verilebilir.

³⁹² İnan, *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 97.

³⁹³ İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 50.

SONUÇ

Türklerin bilinen en eski dönemlerinden beri günümüze uzanan kadim tarihlerinde hayat tarzlarının vazgeçilmez bir unsuru olarak at karşımıza çıkmaktadır. Atın evcilleştirilmesi ve demir madeninin işletilip tüm dünyaya kadim Türk yurdundan dağıtılması, insanlık tarihine yapılan en büyük katkılardandır. Hiç şüphesiz ki hemen hemen tüm toplumun tarihinde at söz konusudur. Türkler tarih öncesi ve sırasında dünyanın en büyük kara parçası Asya'da evrensel hâkimiyet merkezli teşkilatlanma ile birçok siyasi teşekküller meydana getirmişlerdir. Kurulan siyasi teşekkülleri yalnızca Asya ile sınırlandırmak yanlış olacaktır. Macar Ovalarından Çin Seddine kadar tarihin her döneminde Türk ulusu varlığını hep korumuştur.

Tarihi kaynaklar ve yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu, atın evcilleştirilmesi Altay Dağları ve Kırgız bozkırlarındaki kurganlarda gerçekleşmiştir. Daha sonraki dönemlerde de bu bölgede at, avcılık ve hayvan sürülerinin sevk- idare, savaş aracı olarak kullanma ile beslenme gibi konularda en çok yararlanılan hayvan olacaktır. Bozkır ortamına uygun kaliteli ve güçlü atlar ekonomik açıdan Türklere oldukça fayda sağlamıştır. Ekonomik bir değer olmasının yanı sıra, binit ve savaş aracı olarak da Türk topluluklarının vazgeçilmez değerleri arasındadır. Hayvanları değerli gören, onlara saygı ve sevgiyle yaklaşan Türklerin atla arasındaki yakınlığını ifade etmek üzere birçok kaynak; *at üstünde doğarlar, at üstünde ölürler, at sırtında alışveriş yaparlar, yerler- içerler, uyurlar, at üstünde önemli konuları konuşurlar, kuş için kanat ne ise, Türk için de at aynıdır* gibi sözlerle vurgulamıştır. Atı evcilleştiren ve insanlık tarihine kazandıran Türk ulusu olmuştur.

Türklerin Türkistan'dan çıkarak çeşitli coğrafyalara ve diğer kıtalara taşıyan, savaşçı kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olan at, Türk Kültüründe özel bir yere sahiptir. Yüzyıllar boyunca bozkır- atlı- konar göçebe hayat tarzı sürdüren Türklerin atlarıyla savaşıyor, toyda, kurbanda, beslenmede, ulaşımda hemen hemen her alanda atlar vardır. Atlar, bozkırın zor yaşam şartlarında Türklerin yükünü hafifletirken Türkler de bu asil hayvana verdiği değer ve atfettiği kutsiyetle onu hep yüceltmıştır. Bozkır- atlı- konar göçebe yaşayan Türkler, kültürlerinin ve uygarlıklarının her yönüyle gelişmesini sağlayan at aracılığıyla bilgi/birikimlerini yine atın hızıyla diğer milletlere taşımıştır. İnsanlık tarihi içinde siyasi ve iktisadi olayların gelişmesinde atın büyük bir rolü olmuştur. Türklerin sosyal hayatındaki temel öge onların daha organize olmalarının önünü açmıştır. Askeri ve siyasi teşkilatlanmaları hızlı ve sağlam bir şekilde oluşmuştur. Atın hızı, çevikliği ve asil

duruşuyla birlikte vefası Türk tarihi ve kültüründe ona ayrı bir değer kazandırmaktadır. Türk kültür edebiyat ve sanatının hemen her yerinden at motifine rastlamak mümkündür. At, Türk dilinin zengin hazinesinde önemli göstergelerden biri olmuş, başta yiğitlik anlamlarını barındıran atasözlerinde kullanılmıştır.

Ordu- devlet- millet anlayışı içinde varlığını devam ettiren Türkler, atın hızını bir avantaj olarak kullanmaktan geri durmadılar. At, yapılan baskınlarda etkin olurken önemli bir rol biçmiştir. Ayrıca avcılık alanında da atın üzerine önemli görevler düşmüştür. At sırtında avlara gidiliyor, yiyecek ve giyecek malzemeleri avlanan hayvandan sağlanılıyordu. Bu nedendir ki Türkistan bozkırlarında sayısız at sürüleri yetiştiriliyordu. Atlara son derece önem verildiği ve iklim/ coğrafi şartlar gereği yazın geniş otlakların bulunduğu yaylaklara gidilir, kışın ise soğuktan korunmak amaçlı kışlaklarda barınılırdı. Etinden sütünden faydalanılırdı. At üstlendiği role göre bir saygınlık ve kutsallık kazanarak Türk toplumunda totem kültü haline gelmiştir. Buna binaen Türkler sosyo-kültürel ve dini hayatlarında törenlerde kurban etmek üzere kutsal bir hayvan olarak atı görmüşlerdir.

Ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesi ya da atıyla birlikte gömülmesi geleneği görülmektedir. Ayrıca inanç merkezi olan kendilerine has Gök- Tanrı dininin merkezi yerlerinden birine yerleştirmişlerdir. Kurganlarda ortaya çıkarılan at gömüleri bunu kanıtlamaktadır. Kurganlardan çıkarılan buluntular dışında kutsal görülen ve değer atfedilen varlıkların ya da hayvanların resimleri kayalara çizilmiştir. At üzerinde doğan, at üzerinde yaşayan, atı ile birlikte gömülen, Tanrısına atını kurban eden bunun yanında beslenmesinin büyük kısmını at kesip yiyerek karşılayan bir ulusun sosyo-kültürel hayatını bu değerli hayvan ile özdeşleştirmek çok doğru olacaktır.

Türk topluluklarının İslamiyet'ten yaygın ve çok uzun bir süre kendi milli dinleri olan Gök-Tanrı dinidir. Günümüzde bilgi kirliliği ve anlam karmaşası yaşanması sonucu birçok kaynakta Türklerin öz dini Şamanizm olarak gösterilmektedir. Bu temel olarak hatalı bir şekilde verilmiştir. Türkler zaman içerisinde kendi has milli dinleri olan Gök-Tanrı (Tengricilik) dini dışında Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet gibi büyük dinleri kabul etmişlerdir. Bu dinleri kabul etseler bile Şamanizm inancının felsefe, ideolojik ve sosyo-kültürel etkisinin izlerine rastlamak mümkündür. Bu Şamanizm unsurlarının etkisi İslamiyet'i kabul eden Türklerde batıl inanç kisvesi altında bir kısmını korumayı başarmıştır.

Birbirinden farklı coğrafyalara yayılmış ve buraları yüzlerce yıl ellerinde tutan

Türkler, etkileşim halinde bulundukları çevre ve toplumların etkisiyle tarih boyunca çeşitli din ve inanç sistemlerini kabul etmiştir. Bu nedenle burada tek bir dinden ya da inanıştan bahsetmek mümkün değildir. İnanç sistemleri ve ritüeller kültürlere aynı zamanda coğrafyaya göre değişiklik gösterir. Bozkır hayatında din çok önemli bir yer tutmaz. Din-kültür tarihi çalışırken en önemli etkenlerden biri olan coğrafya gözden kaçırılmamalıdır. Coğrafi iklim şartları Türkistan'ın çetin yaşam şartları sıcak iklime sahip bölgelerdeki kültürleri yönlendiriyordu. Türk dini olan Gök Tanrı (Kök Tengri) dininden başka Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Musevilik, İslamiyet gibi çeşitli din ve inançlar sayılabilir. Araştırmamızın ana konusu olan Şamanizm inancının merkezinde, görünen/görünmeyen dünyalarda görevli olan tanrılarla iletişime geçen, insanların ihtiyaçlarını tanrıya aktararak aracılık görevini üstlenen onlara aktaran şamanlar bulunurdu. Bu şamanların üstün bir yeteneği olmadığı gibi sadece ibadet kısmıyla ilgilenir, kurban ve defin faaliyetlerini de Şamanlar icra ederdi.

Türklerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği İslamiyet'te doğaya saygı ile bakmayı şursuz kullanmamayı Kuran'ı Kerim de açık bir şekilde belirtmiştir. Fakat Şamanizm'de ruhlar canlı bir varlık görülerek bu nesnelere bir nevi tapınmışlardır. İslamiyet ise bu tapınma olayını yasaklayarak sadece tek bir Tanrı'ya inanılması gerektiği söylemiştir. İslamiyet'i kabul eden Türkler bu dinin gereklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Türkler tarih sahnesine göçebe bir hayat tarzı ile çıktıkları için birçok kültür ve din ile tanışma fırsatı bulmuştur. Türkler yayıldıkları bölgeleri egemenliği altında tutmanın yanında o bölgede yaşayan insanların kültürlerinden de etkilenmiştir. Şamanizm inancıyla tanışan Türkler zamanla bu inancı benimsemekle kalmayıp doğaya birtakım kutsiyetler atfetmişlerdir. Şamanist düşünceye mensup olan Türkler, doğadaki bütün varlıkları canlı olarak düşünüp hepsinin bir ruhunun olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle doğadaki dağ, ay, güneş, orman, ağaç, taş ve su gibi nesnelere karşı ibadet etmenin yanında her zaman saygı ile yaklaşmışlardır. Doğaya karşı saygı ile yaklaşmayan kişilerin başlarına bin bir türlü musibetlerin geleceğine, öldüklerinde öte dünyada büyük azaplar çekeceklerine inanmışlardır. Bunun yanında Şamanist inanca mensup olan Türkler doğadaki doğal kaynakların şursuzca kullanılmasına karşı çıkmış ve gelecek nesillerin de doğaya bu gözle bakmasını istemişlerdir.

Şamanizm inancına mensup olan bütün halkların da doğaya karşı inanışlarında birtakım farklılıklar olsa da bu doğada ki bütün nesnelere karşı saygı ile yaklaşmayı ortak ilke edinmişlerdir. Burada Türk kökenli halklarda özellikle Şamanizm inancı benimsemiş

ve hala etkisi devam eden at kurbanı karşımıza çıkmaktadır. Kurban kelime anlamı itibariyle dinin buyruğunu yerine getirmek için kesilen hayvanların tümüne denir. Semavi yahut felsefi olduğuna bakılmaksızın neredeyse tüm dinlerin ortak ibadet şeklidir. Her şeyi yaratan ve her şeyden üstün olan yaratıcıya ulaşmak için belirli zamanlarda yapılması, kurban ibadetini belki de daha önemli kılmaktadır.

Türk kültürü ve inanç sistemi içinde ayrı bir önemi olan kurban kesme merasimlerinin çeşitli sebeplerle gerçekleştirildiği görülmektedir. Ad koyma törenlerinde, yağ/yuğ törenlerinde, toy/düğünlerde ve yılın belli zamanlarında kurban sunumu yapıldığı, ölümlerin atlarıyla gömüldüğü görülmektedir. Türk kültüründe ayrı ve önemli bir yeri olan at, diğer hayvanlardan ayrı tutularak Tanrı'ya sunulacak en değerli canlı olarak görülmüştür. Sunulan hayvanların da çoğunun kısrağın olduğu görülmektedir.

Şamanizm inancında at önemli bir figürdür. Özellikle şaman ayinlerinde atın yeri semboliktir. Şaman ayinlerinde at, şamanın gökyüzüne çıkmasını sağlayan binek hayvanlarından biri olarak görülür. Şamanın ayinlerinde kullandığı davul ise yine bir at olarak nitelendirilir. Ayin esnasında şaman görsel olarak bir davula veya bir tahta ata binerek gerçek bir ata biniyormuş gibi davranır ve gökyüzüne bu atla çıkacağına inanır. Şamanizm inancında şamanın gökyüzüne binek hayvanı ile uçuş olayı da ata uçuş kabiliyetinin bu inançla yüklendiği anlamını vermektedir. Bu sebeptendir ki, Türk mitolojisinde at, kanatlı bir figür olarak sembolize edilmiştir. Öte yandan at figürü, ölümün bir sembolüdür. Çünkü şaman kendiyle beraber ölen kişinin de cesedini yanında taşıyarak diğer dünyaya geçer. Burada şamanın gökyüzüne nasıl çıktığı hakkında bilgi vermekte fayda vardır. Yapılan çalışmalar neticesinde şamanın gökyüzüne farklı şekilde çıkma işlemini gerçekleştirdiği anlaşılır. Çoğunlukla beyaz at yelesinden yapılmış çelenkler ağaçlara asılır ve üzerlerine kuş tasvirleri yerleştirilir. Bu tasvirler üzerine Şaman atıyla birlikte göğe giden yolu temsil eden bir ip sarılır. Şaman bu yolu kullanarak gökyüzüne çıktığı düşünülür. Ayrıca şaman bu yolu kullanarak kurban edilen atın kabul olup olmadığını tanrı Ülgen'e giderek sorar ve cevabını gökyüzünden indikten sonra Şamanizm inancına mensup halklara bildirir.

Günümüzde ilkel olarak adlandırılan halkların kendi dünyalarında görünmeyen ruhların varlığına inandıkları biliniyor. Bu ilkel halklar için görülmeyen ruhlar insanların hayatlarını zorlaştırır ve hatta yönetirdi. Ruhlarla anlaşmanın tek yolu onların ihtiyaçlarına cevap vermekten geçiyordu. Ölüm veya anma törenlerinde “ölülerin ruhlarına kurban kesme” görüldüğü üzere kökenleri çok eskiye dayanan, farklı bakış açılarıyla bakıldığında

anlaşılabilecek bir gelenektir. Ölüye kurban adamak ölünün yakınlarının ilk ve en önemli göreviydi ve ağıt yakmakla da çok yakın ilişkilidir. Ancak bu görevin ölünün akrabası olmayan, dostları ya da komşuları için de geçerli olup olmadığı belirsizdir. Şamanizm inancında da bu düşünce Erlik şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Yeraltı dünyasının efendisi olan Erlik'in, insan ruhlarını yakalamaları üzerine görevlendirdiği ve yeryüzüne hizmetindeki çeşitli ruhları gönderdiği düşünülür. Bu sebeple kurban edilecek olan hayvanın sağlıklı olması gerekir. Sağlıklı olmasının yanı sıra o zamana kadar herhangi bir iş için kullanılmamış ve çiftleşmemiş olması önemlidir. Hayvanın koşma stili, donu, benekleri ve rengi de önemlidir. Yağız ve al ıdıklar dağ ruhu için bağışlanır. Hastalıklar için yağız at ve koyun kurban edilirdi. Baş ya da göz hastalıkları için al ıdık kurban edilirken, baş rahatsızlıkları için ak boz ıdık, karın ve kaburga ağrılarına kır at kurban edilmekteydi. Tüm bunların yanında Erlik için kara at kurban ediliyordu. Tüm bu verilen bilgiler ışığındaki örnekler ve yapılan değerlendirmeler tümüyle Türk topluluklarını kapsamamaktadır. Bu değerlendirmelerde coğrafya, diğer topluluklarla etkileşim ve zaman gibi durumların belirleyici olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

KAYNAKÇA

Abeşi, Hasan Ata; *Türk Kavimleri Tarihi* (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Ağırakça, Ahmet; “İhşidiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss.551-553.

Akpınar, Merve; “Türk Mitolojisindeki Hayvan Figürlerinin Çağdaş Resim Sanatına Yansıması”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2022.

Albayrak, Kadir; “Nesturilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, ss.15-17.

Alekseyev, N. A.; *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya, 2013.

Alkan, Mustafa ; “Osmanlı Devleti’nde Akıncı Ocağının Sonu”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 7, S. 13, 2013, ss. 107-116.

Anohin, A. V.; *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya, 2006.

Arslan, Ahmet Ali; *Kızılderili ve Türk Şamanizmi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Arslan, Ahmet Ali; “Türk Şamanizminin Kaynağına Doğru”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, Konya, 2005, ss.57-74.

Arvas, Abdülselem; “Şamanizm”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Eylül 2014, C.3, S.3, ss.49-71.

Barthold, V.V; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (3. Baskı), (Düz. Kazım Yaşar Koprıman - İsmail Aka), (Çev. Ragıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Batur, D. Ahsen; *1200 Yıllık Sürgün: "Türk" Sözüünün Hazin Serüveni*, (4. Baskı), Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Bayat, Fuzuli; *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Bayat, Fuzuli; *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

Bayat, Fuzuli; Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Baykara, Tuncer; *Türk Kültürü*, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2021.

Bayır, Zehra; Küçükbasmacı, Gülten; “Kırgız Destanlarındaki “Kökbörü” Oyununun Halkbilimsel Açısından İncelenmesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2022, ss. 654-670.

Beckwith, Christopher I; *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Bugüne Dünya Tarihinde Avrasya*, (Çev. Sinan Akbaytürk), Selenge Yayınları, İstanbul, 2023.

Beşen Delice, Tuna; “Türkmen Kültüründe At”, *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, Special Issue 4, August 2015, ss. 537-546.

Beydili, Celal; *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (Çev. Eren Ercan) , Yurt Kitap-Yayınevi, Ankara, 2004.

Buluç, Sadettin; “Şaman”,(2. Baskı) TDV İslam Ansiklopedisi, C.11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 320.

Buluç, Sadettin; “ Şamanizm Menşei ve İnkişafı Hakkında”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.2, S. 3-4, ss. 277-288.

Cantay, Tanju; “Atmeydanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 82-83.

Ceylan, Semih; “Vecd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 583-584.

Crossley, Pamela Kyle; *Demir Dağ'ın Hükümdarları; Modern Dünya'nın Şafağında Türkler ve Moğollar*, (Çev. Nur Çetiner), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Çalık, Ethem; *İki Din İki Medeniyet (Kaynakları İtibariyle Hristiyan ve İslam Medeniyetlerinin Mukayesesi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Çift, Pelin; Taşağıl, Ahmet; *İslamiyet Öncesi Türkler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

Çoruhlu, Yaşar; *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi: Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlarına Göre*, C.1, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2019.

Çoruhlu, Yaşar; *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Davletov, Timur B.; *Sibirya'dan Anadolu'ya Türk Şamanizm'in Sosyolojisi*, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2021.

Demir, Ali Faik; Akgün Çomak, Nebahat; *Şaman ve Türk Dünyası*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Deveci Bozkuş, Yıldız; “İslamiyet Öncesi Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:24, Sayı: 1, 2022, ss.335-349.

Diyarbakirli, Nejat; *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.

Drury, Nevill; *Şamanizm; Şamanlığın Ögeleri*, (Çev. Erkan Şimşek), Okyanus Yayınları, 1996.

Durmuş, İlhami; *İskitler*, (5. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

Durmuş, İlhami; “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, C.5, 2021, ss.1-12.

Durmuş, İlhami; *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2016.

Duymaz, Ali; “Elements Of Shamanism In The Origin Of Tongue Twisters”, *Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi*, S. 19, 2023, ss. 51-54.

Eliade, Mircea; *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018.

Erdan, Emre; “Başlangıçtan Demir Çağı Sonuna Kadar At Gömme Geleneği ve Anadolu'daki Uygulamaları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 153, 2016, ss. 39-58.

Ergin, Muharrem; *Orhun Abideleri*, (56. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2020.

Gökbel, Ahmet; *Kıpçak Türkleri*, (2. Baskı), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021.

Göksu, Erkan; “Türklerde Ordu (Osmanlılar Öncesi)”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 261-282.

Göksu, Erkan; *Selçuklular: Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.

Göksu, Erkan; *Selçuklu'nun Mirası: Gulam ve İkta (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, (2. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2017.

Gömeç, Saadettin Yağmur; *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020.

Grousset, René; *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*. (4. Baskı), (Düz. Ertuğrul Tokdemir - Mustafa Dönmez), (Çev. Halil İnalıcık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Günay, Ünver; Güngör, Harun; *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

Gürçay, Serdar; “Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, S.8, 2019, ss.37-54.

Gürman, Sadettin; “Selçukluların İslam Öncesi Dini İnançlarının Kanıtı Olarak Selçukoğullarının İsimleri”, *Turkish Academic Research Review*, C.7, S.7, 2022, ss. 1113-1136.

Gündüz, Şinasi; “Maniheizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 575-577.

Gündüz, Şinasi; “Mecusilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss.279-284.

Gülensoy, Tuncer; *Ve... Tanrı Türk'ü Yarattı: Türk Boylarının Mitolojileri, Destanları ve Efsaneleri ile Zebur, Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Dünyanın ve Kişi Oğlunun Yaratılışı*, (2. Baskı) Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

Hacıb, Yusuf Has; *Kutadgu Bilig*, (Çev. Ayşegül Çakan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Halıcı, Feyzi; “Cirit”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss.26-27.

Hamayon, Roberte N.; “‘Ecstasy’ or the West-Dreamt Siberian Shaman,” *Tribal Epistemologies*, January 2019, pp.175-187.

Harva, Uno; *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015.

Hoppal, Mihaly; *Avrasya'da Şamanlar*, (Çev. Bülent Bayram- Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

İnan, Abdülkadir; *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020.

İnan, Abdülkadir; *Tarihte Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020.

İnan, Abdülkadir; “Yakut Şamanizmindeki İjā Kılı”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, 1953, ss. 213-216.

İpek, Ali; “Sacoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, ss.364-366.

İzgi, Özkan; *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (3. Baskı), (Yay. Haz. Erkin Ekrem - Serhat Küçük), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Kafesoğlu, İbrahim; “At”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, ss.26-28.

Kafesoğlu, İbrahim; “Eski Türk Dini” , *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, İstanbul 1973, ss. 2-34.

Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, (45. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Karıbayev, Bereket Bakıtcıanulı; “Türkistan Şehri ve Türkistan Bölgesinin Kazak Hanlığı İçin Önemi”, *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, (Ed. Okan Yeşilot- Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, ss49-63.

Karpat, Kemal; “Gagauzlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss.288-291.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), C.3, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.

Kıldıroğlu, Mehmet; *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Koç, Dinçer; *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Korkmaz, Asım; *Kuman-Kıpçaklar: Orta Çağ Doğu Avrupası'nın Güçlü Cengâverleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Korkmaz, Esat; *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003.

Köymen, Mehmet Altay; *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (7. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Kurat, Akdes Nimet; *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Kurat, Akdes Nimet; *Peçenekler*, (2. Baskı), (Yay. Haz. Ahsen Batur), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Küçük, Salim; “Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanlar”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, ss.1830-1855.

Kütükoğlu, Mühabat S.; *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Mandaloğlu, Mehmet; “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, Aralık, 2011, ss.111-122.

Marks, Robert B.; *Modern Dünyanın Kökenleri: 15.Yüzyıldan 21. Yüzyıla Dünya'nın Küresel ve Ekolojik Tarihi*, (Çev. Ulaş Deniz Tümkeya), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Merçil, Erdoğan; *Büyük Selçuklu Devleti*, (4. Baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020.

Merçil, Erdoğan; “Gazneliler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss.480-484.

Merey, Zihni; *Türk Tarihi ve Kültürü*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2009.

Ocak, Ahmet Yaşar; *Türkler, Türkiye ve İslam; Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, (13. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Orgun, Hazal; “Canan’ın Falname Serisi’nde Yer Alan Hayvan Tasvirlerinin Türk Mitolojisindeki Kökenleri”, *Belgü*, Özel Sayı, 2023, ss. 153-171.

Ortaylı, İlber; *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023.

Ortaylı, İlber; *Türklerin Altın Çağı*, (5. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.

Ortaylı, İlber; *Türklerin Tarihi: Orta Asya'nın Bozkırlarından Avrupa Kapılarına*, (33. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2020.

Ögel, Bahaeddin; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, (7. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C.1, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020.

Özaydın, Abdülkerim; “Karahanlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 404-412.

Özcan, Altay Tayfun; *Hazarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Özkuyumcu, Nadir; “Tolunoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 233-236.

Özyurt Ulutaş, Selcen, *Gagauzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Perrin, Michel; *Şamanizm*, (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Potapov, L.P.; *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

Radloff, Wilhelm; *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

Seroşevsky, V.L; *Saka Yakutlar*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Sever, Mustafa; “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl:11, Sayı:42, ss.83-88.

Şener, Cemal; *Şamanizm Türklerin İslamiyet’ten Önceki Dini*, Etik Yayınları, İstanbul, 2001.

Şeşen, Ramazan; *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, (11. Baskı), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

Şeşen, Ramazan; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (2. Baskı), Bilge Yayınları, İstanbul, 2020.

Şeşen, Ramazan; “Klâsik İslâm Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini Ve Şaman Kelimesinin Menşei (Başlangıçtan Moğol İstilâsına Kadar)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, İstanbul, 1981, ss.57-90.

Tanpolat, Cansu; *Doğu ve Batı Kültürlerinde Başlıca Hayvan Mitleri*, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.

Taşağıl, Ahmet; *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, (8. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2022.

Taşağıl, Ahmet; *Gökbörü'nün İzinde: Kadim Türklerin Topraklarında*, (8. Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

Taşağıl, Ahmet; “İdil Bulgarları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss.472-474.

Taşağıl, Ahmet; *İlk Türkler*, (2.Baskı), Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

Taşağıl, Ahmet; “İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat”, *Z Dergisi*, Güz 2018/3, ss.134-137.

Taşağıl, Ahmet; “Kadim Türklerin Serüveni” *Türklerin Serüveni: Metehan'dan Attila'ya Fatih'ten Atatürk'e* , (Haz. Cansu Canan Özgen), Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 11-40.

Taşağıl, Ahmet; *Kök Tengrinin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, (20. Baskı), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2022.

Taşağıl, Ahmet; “Mo-to (Mete/Bahadır)”, *Türk Komutanlar: Mete'den Atatürk'e Tarihe Yön Verenler*, (Yay. Haz. A. Sefa Özkaya), Kronik Yayınları, İstanbul, 2022.

Taşağıl, Ahmet; *Türk Kağanlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2022.

Temel, Emine; “Türklerde Din”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, (Ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar), İstek Yayınları, İstanbul, 2018.

Tuna, Erhan; *Şamanlık ve Oyunculuk*, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Tümer, Günay; “Budizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 352-360.

Türkmen, İlker; *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hakimiyet Mücadelesi*, (2. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2020.

Togan, A. Zeki Velidi; *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, (2. Baskı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

Tombuloğlu, Tuba; “Türk Kültür ve Medeniyeti”, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, (Ed. Kürşat Yıldırım), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2022, ss.31-48.

Tryjarski, Edward; *Türkler ve Ölüm*, (Çev. Hafize Er), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Turan, Osman; *Kunlar ve Eski Türkler*, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014.

Turan, Osman; *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, (5. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Turan, Osman; *Selçuklular ve İslamiyet*, (11. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

Turan, Osman; *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*, (30. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, (Haz. Şükrü Haluk Akalın), 11. Baskı, Ankara, 2011.

Usta, Aydın; “Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri”, *İnsanlığın Serüveni: Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*, Ed. Ahmet Taşağıl-Aykut Kar, İstek Yayınları, İstanbul, 2018, ss.219-240.

Uyar, Mustafa; *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı(Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Vural Göher, Feyzan; “Saha Türkleri, Hantı- Mansi Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”, *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 88, 2019, ss.83-112.

Yıldırım, Elvin; “Sosyal Yapı, Din, Mitoloji”, *Genel Türk Tarihi El Kitabı*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2022, ss.49-60.

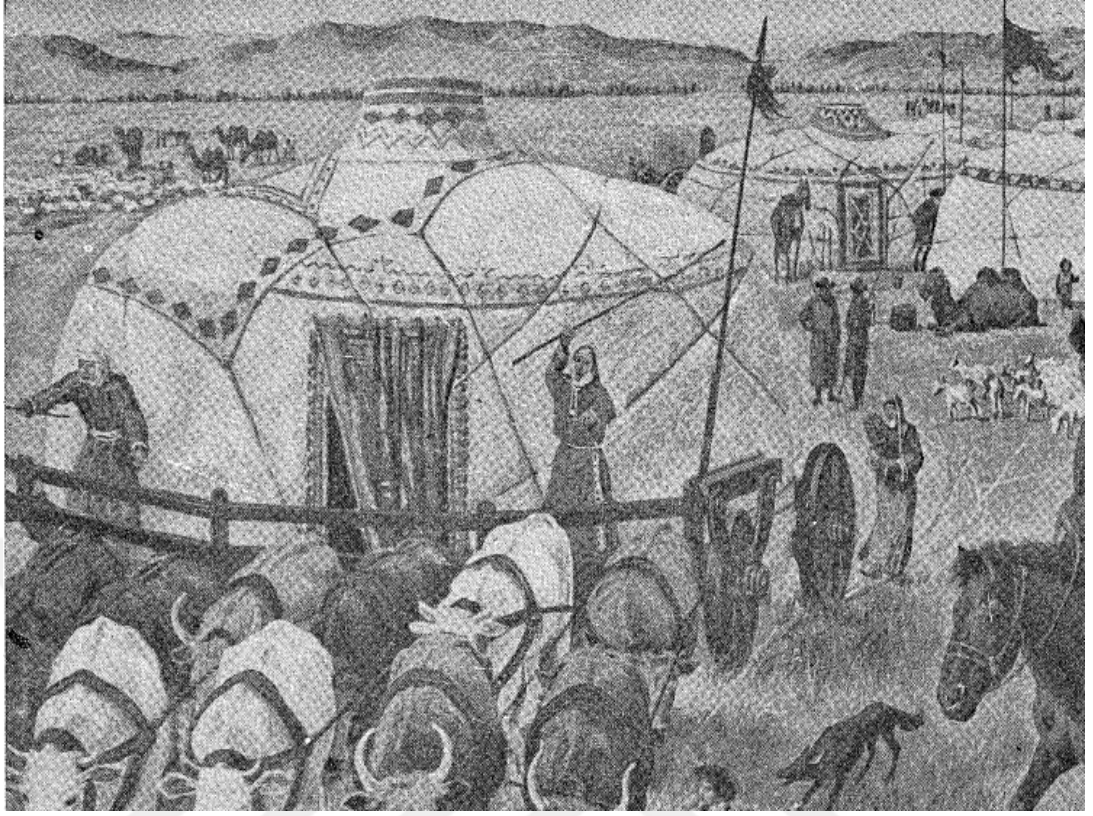
Yıldırım, Elvin; *Türk Kültüründe Renkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

Yıldırım, Kürşat; *Uygur Kağanlığı (744-840)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Yuvalı, Abdülkadir; Yoska, Erhan; *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, Kömen Yayınları, Konya, 2019.

Yüksel, Musa Şamil; *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

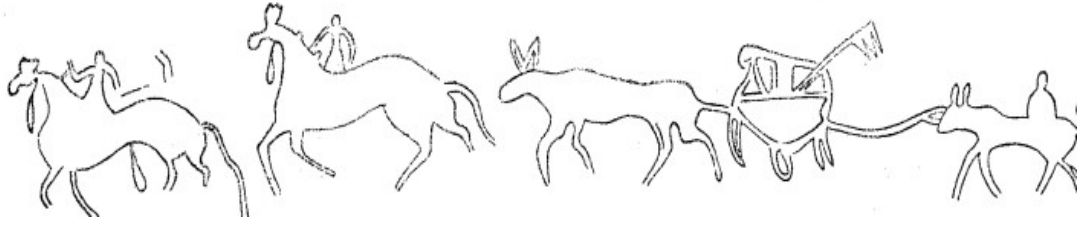
EKLER

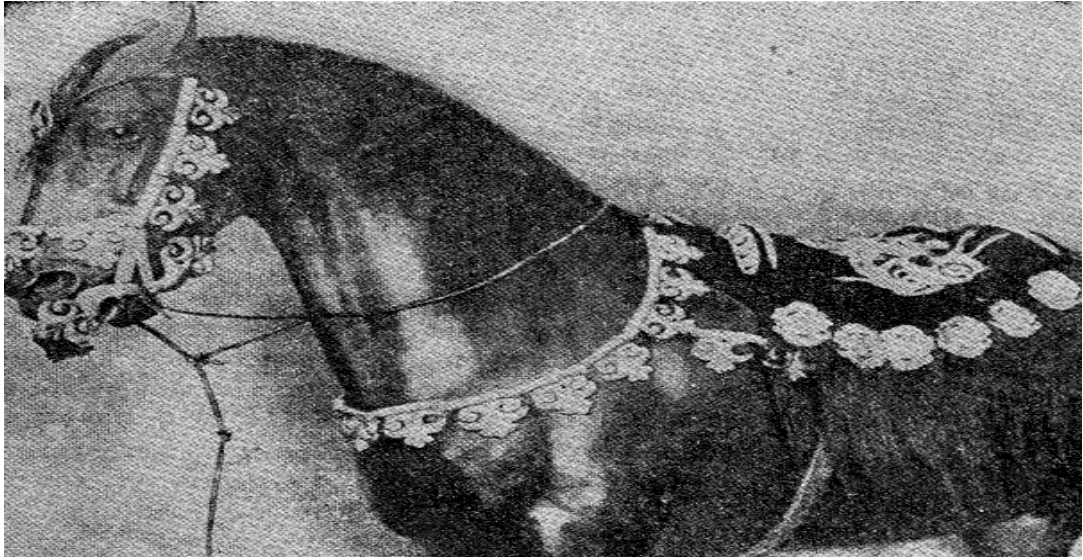
Ek. 1. İç Asya’da “atlı kültüre mensup Türk boylarının, bozkırda yaşayışlarını gösteren temsili resim. (Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s. 44.)

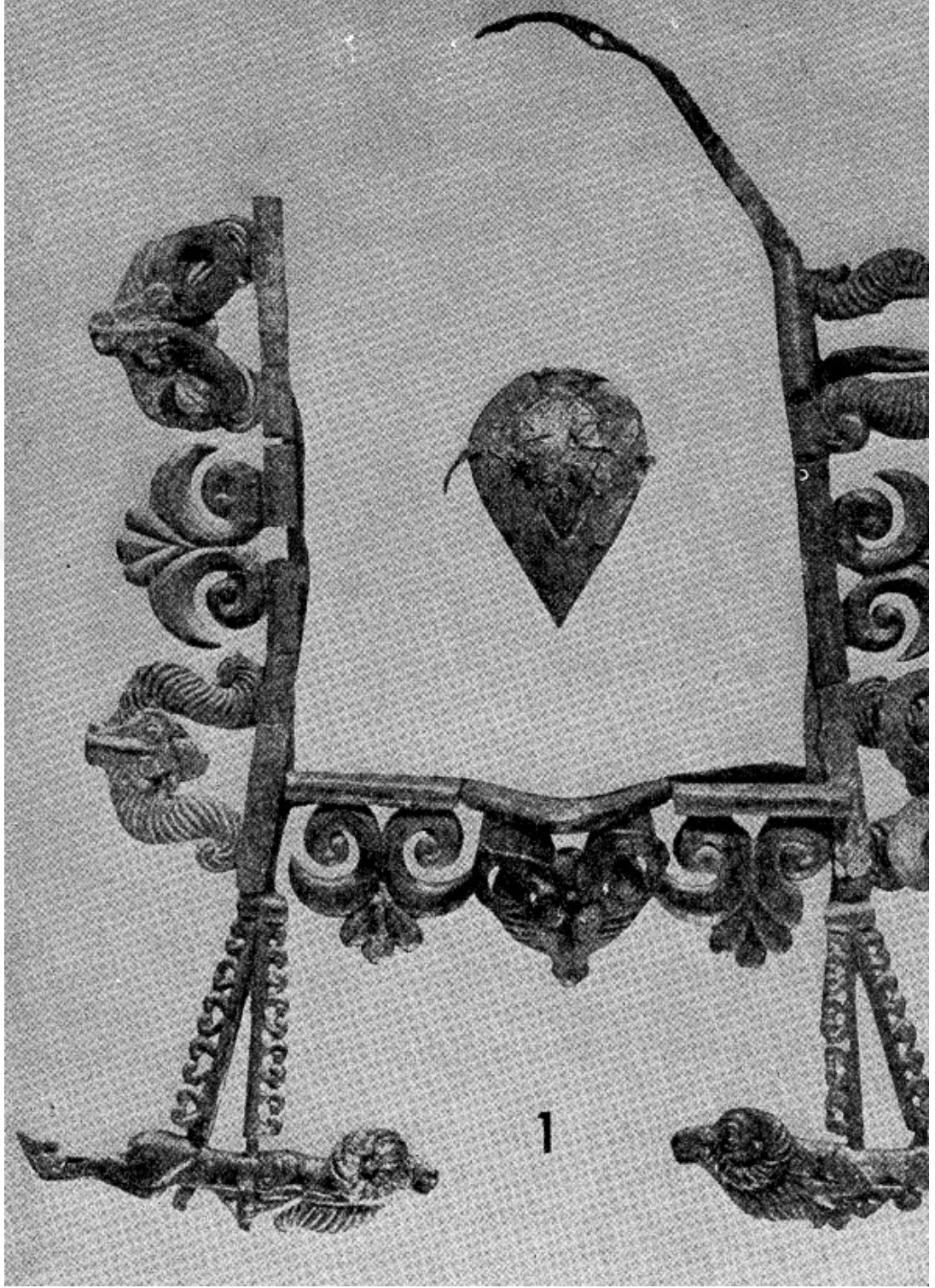
Ek. 2. Chertomlyk Vazosu üzerinde betimlenen İskit atları (Emre Erdan, “Başlangıçtan Demir Çağı Sonuna Kadar At Gömme Geleneği ve Anadolu’daki Uygulamaları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 153, 2016, s. 41.)

Ek. 3. Güney Sibirya kaya tasvirlerinde, hareket halinde göçebe Türkler. Kervanda at sürüsü, süvariler, cengâverler, çadırlar ve üç dilimli flâmalar göze çarpmaktadır. En sonda totemik bir kuşun çizgileri belirtilmiştir. (Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, s. 6.)

Ek. 4. Birinci Pazırık Kurganından çıkan koşum takımı ile eyerlenmiş, bir Hun asilzadesine ait atın süsleri. Tarihin en erken dönemlerinden itibaren Türkler tarafından yetiştirilen at, bozkır kültürüne yön vermiş müstesna bir yaratıktır. Bir hunlu muharip, kendisini dilediği yere zahmetsizce ulaştırdığı ve cenk esnasında kader arkadaşlığı yaptığı pek sevdiği atını süsler onun eyer ve koşum takımlarını ahşâğ veya kemikten yapılmış (bazılarının üzeri ince bir altın tabaka ile kaplanmış) hayvan figürleri ve bitki biçimleri ile süsler. (Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, s. 26)

Ek. 5. Altayda Birinci Pazarık kurbanından çıkartılan ağaçtan yapılmış koşum takımı. 1) yular, 2) aynı yuların yanak süsleri. (Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, s. 34.)

Ek. 6. Gem takımının ahşap ve deriden süsleri. (Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 29.)

Ek. 7.Acaibü'l- Mahlûkat adlı eserde uçan at motifi (Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 142.)

Ek. 8. Sibiryâ kaya resminde şaman olduğu düşünölen figür. (Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 16.)

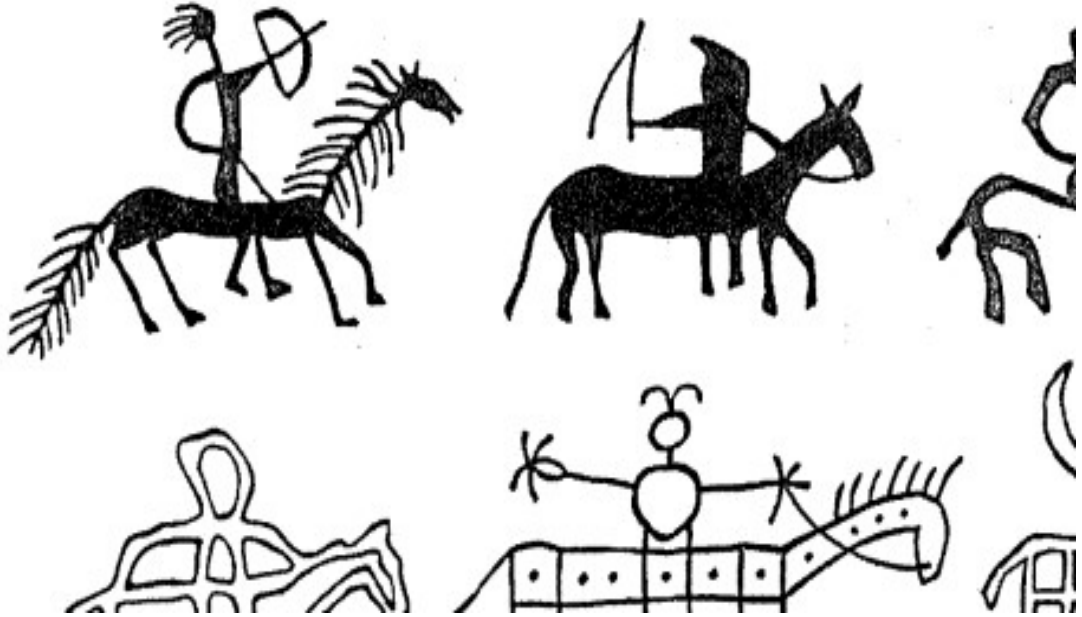
Ek. 9. Yakut Şamanını gösteren resim. (Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 62.)

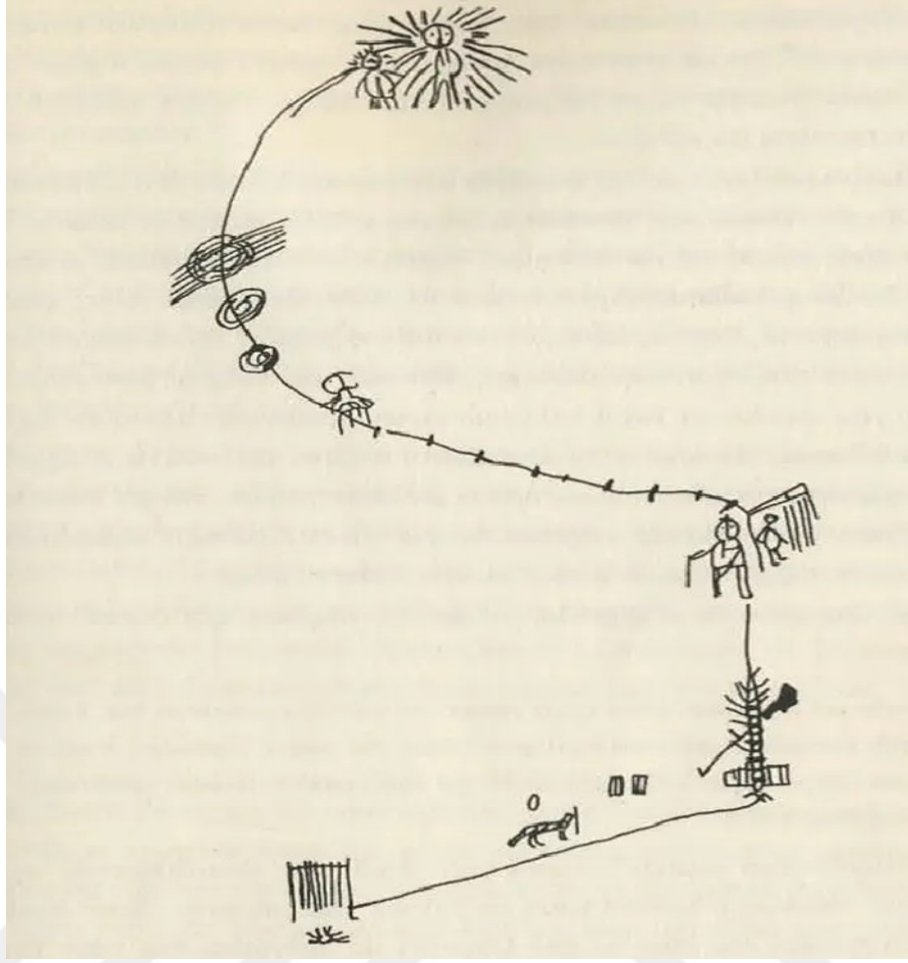
Ek. 10. 1910 yılında yapılan bir fotoğrafta esrime durumuna geçmek için yardımcı ruhlarını çağıran Yakut Şamanı. (Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 76.)

Ek. 11. Yakutistan'da şaman ve yardımcı ruhların tasvirleri. (Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram- Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 70.)

Ek. 12. Şaman yardımcısı olan atın üzerine bindiği hâlde elinde ok ve yay kılıç ile düşman hayaletlere (kötü ruhlara) karşı savaş durumundadır. (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 168.)

Ek. 13. Altay şamanlarının tanrı Ülgen'e ulaşmak için izlediği yolun resme dökülmüş halidir. Resmin en alt kısmında önünde ateş yanan yerde kurban sunulan çadır bulunmaktadır. İleri kısımda ise üç ana tanrıya adanan ve kurban edilen at göze çarpmaktadır. Burada kurban edilen atın derisi bir kazık üzerine konulduktan sonra şaman dokuz dallı kutsal kayın kullanarak göğe çıkmaya başlar. Ağaçta kullanarak çıkan şaman bir tanrıyla karşılaşır ve ağaçındaki dal sayısı göre dokuz yerde konaklar. Sonra şaman ilki beyaz kumla, ikincisi mavi kumla kaplı ve üçüncüsü bulutların arasında bulunan üç araziden geçer. Bu arazilerden çıktıktan sonra kurban ettiği atı sunmak için tanrı Ülgen'e elçi olarak ulaşır. (Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 29.)

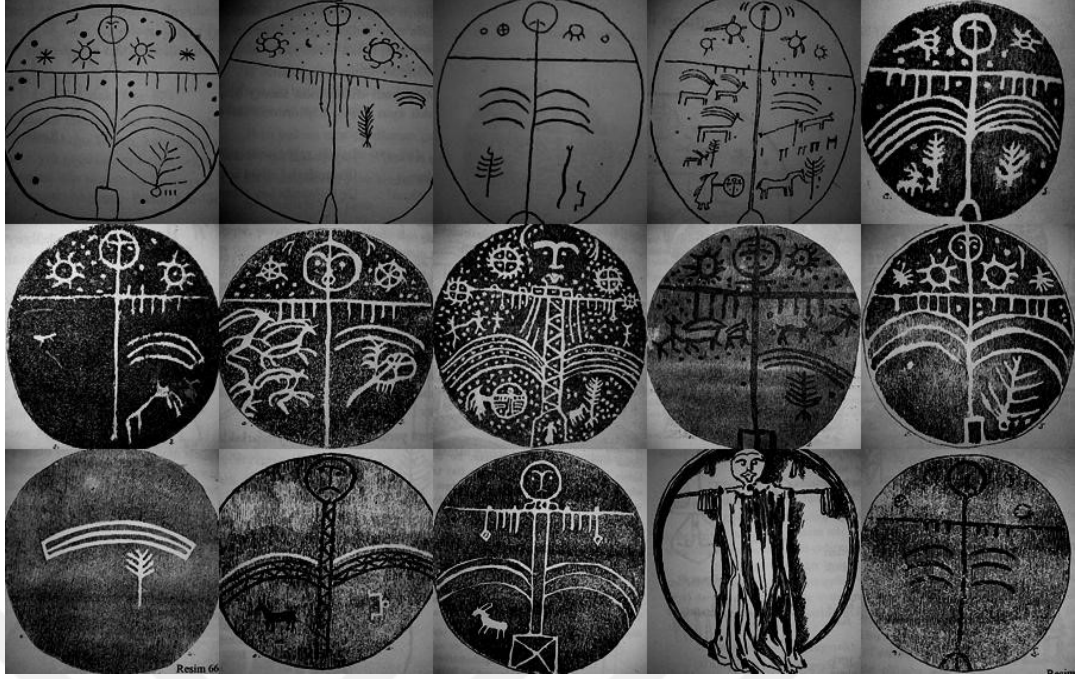
Ek. 14. Altaylarda Çum veya Kapa adındaki çadırının davulu ile duran şaman.
(Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, s. 163.)

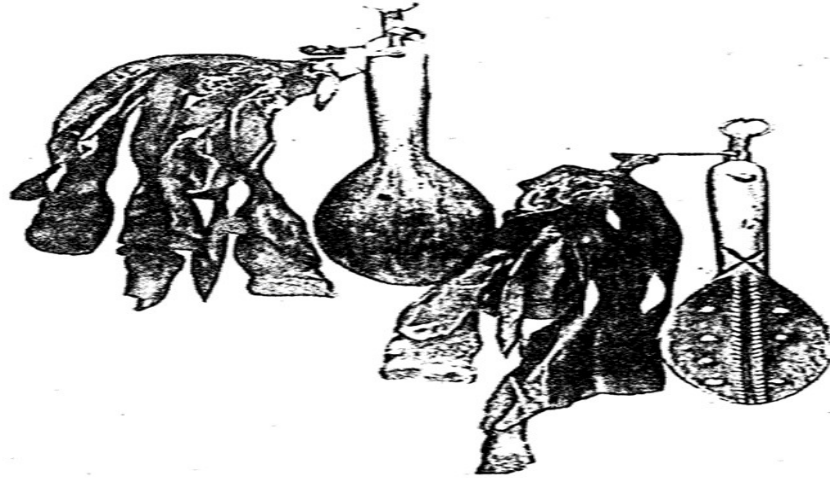
Ek. 15. Davul çalan ve dans eden Yakut Şamanları. (Nevill Drury, *Şamanizm; Şamanlığın Öğeleri*, Çev. Erkan Şimşek, Okyanus Yayınları, 1996, s. 37.)

Ek. 16. Davul çalan şaman. (Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s. 12.)

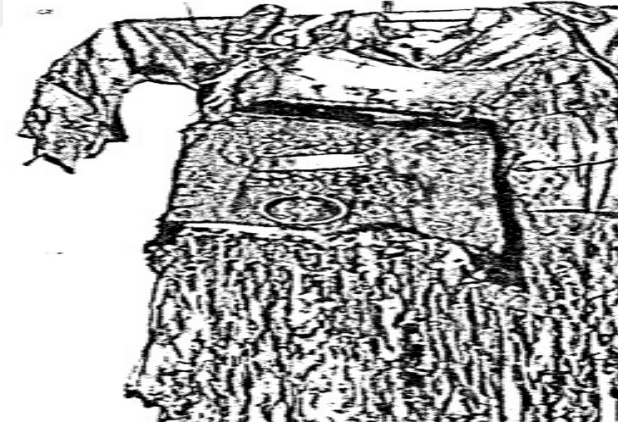
Ek 17. Şaman Davulu, Tüür, Çaluu. (A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev. Zekeriya Karadavut- Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 56-73.)

Ek 18. Sagay Şamanlarının tokmağının ön ve arka tarafı. (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 213)

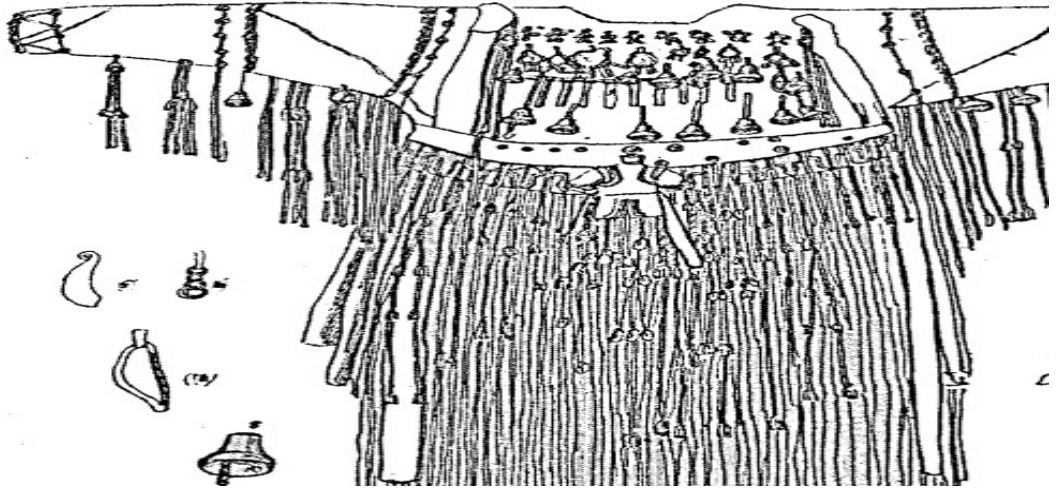
Ek. 19. Şaman kıyafeti giymiş kadın Şaman. (L. P. POTAPOV, *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 253.)

Ek. 20. Yakut Şaman kostümünün ön tarafı. (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 175.)

Ek.21. Yakut Şaman kostümünün arka tarafı. (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 175.)

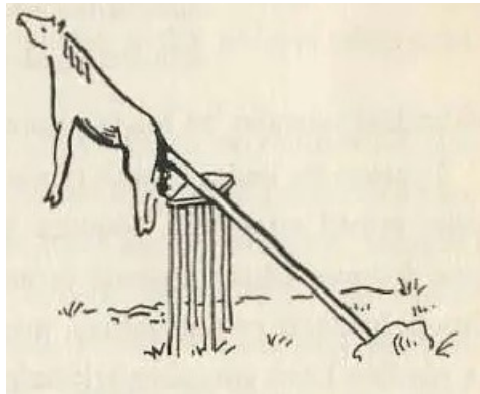
Ek. 22. Şaman kıyafetinin üzerinde bulunan ve kutsal olduğuna inanılan parçaların simgesel gösterimi. (Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 41.)

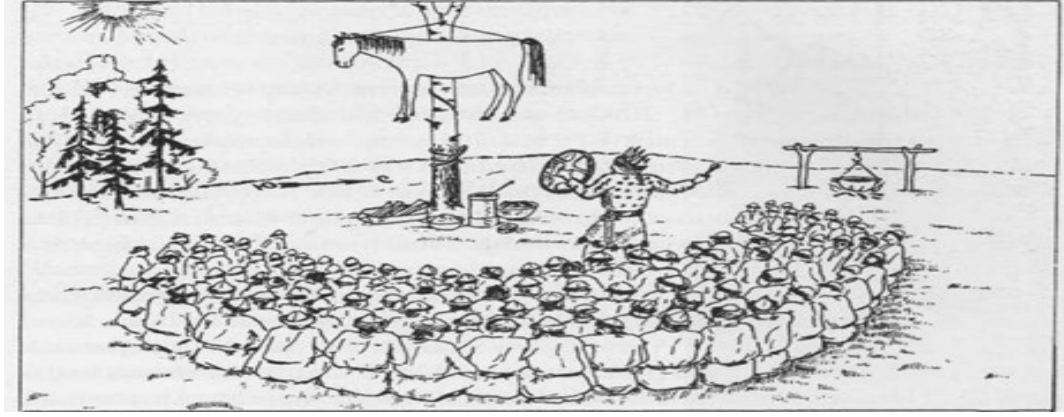
Ek. 23. At başlı şaman asaları. (Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 86.)

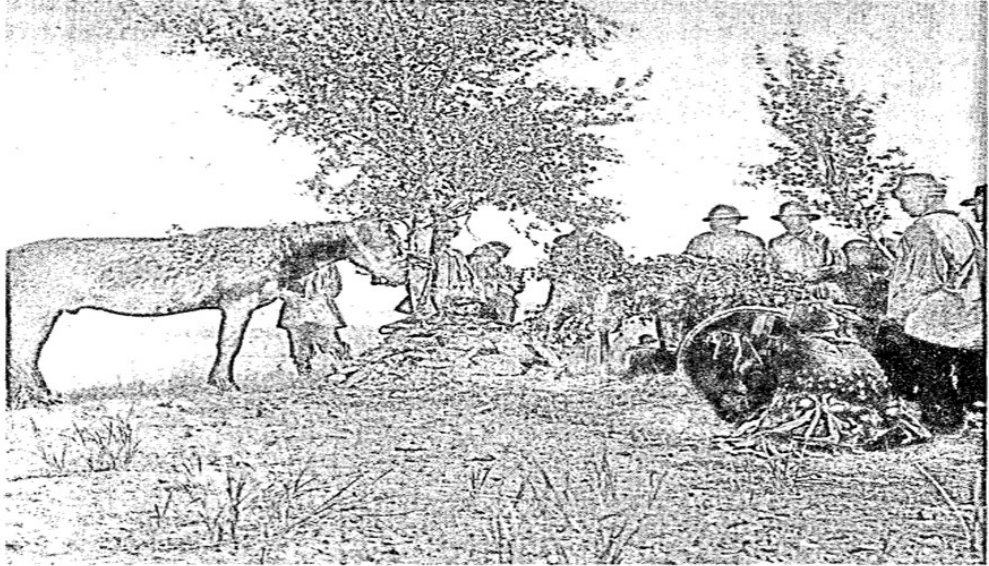
Ek. 24. Altay Türklerinin ak at kurbanı. (Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s. 41.)

Ek. 25. Altaylılarda tayılga denilen atın sırığa takılmış derisi ve başı. (Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 125.)

Ek. 26. Kumandinlerde boy atalarına sunulan at kurbanı. (Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s. 117.)

Ek. 27. 1914'de bir sagaylı bilim adamı olan S. D. Maynagaşev fotoğrafla Sagayların at kurbanının fotoğrafını çekti. Bunlar şamanlar tarafından yapılan kurbanlardı. (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 230.)

Ek. 28. 1930 yılında Buryat at kurbanı. (Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s. 38.)

Ek. 29. Günümüzdeki Rusya Federasyonu'na bağlı Ukok Platosu'nda bir kadın asilzadeye ait kurganın rekonstürüksiyonu. (Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 122.)

Ek. 30. Şamanizm’de hayvan ana olarak düşünölen kartal figürü. (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 100.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Yasin Mehmet SAYLAM

Yabancı Dili: İngilizce

Eğitim Durumu

Lisans: Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (2021)

Pedagojik Formasyon: Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih (2022)

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı (2024)

